

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Katolická teologická fakulta
Katedra fundamentální a dogmatické teologie

Václav Tomeček

MARXISMUS A JEHO VZTAH K NÁBOŽENSTVÍ

Diplomová práce

Vedoucí práce: ThLic. David Bouma

PRAHA 2010

Tímto bych chtěl poděkovat vedoucímu diplomové práce ThLic. Davidovi Boumovi za pomoc, cenné připomínky a rady i podporu.

„Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a v seznamu literatury a pramenů uvedl veškeré informační zdroje, které jsem použil.“

V Praze dne

Vlastnoruční podpis

Obsah

Obsah.....	3
ÚVOD.....	5
I. ŽIVOT KARLA MARXE.....	6
II. HISTORICKÉ A MYŠLENKOVÉ ZDROJE ZAKLADATELŮ MARXISMU	8
III. DIALEKTICKÝ MATERIALISMUS	11
III.1. Pojem dialektika	11
III.1.1. Významy dialektiky a její metoda	11
III.1.2. Předmět a zákony dialektiky.....	13
III.1.3. Kritické zhodnocení.....	15
III.2. Marxistická epistemologie.....	18
III.2.1. Proces poznání	18
III.2.2. Kritické zhodnocení.....	23
III.3. Marxistické pojetí hmoty a přírody	24
III.3.1. Hmota a duch.....	24
III.3.2. Marxismus a příroda.....	27
III.3.2.1. Marxistická kosmologie.....	27
III.3.2.1.1. Stručný vývoj kosmologie od konce 19. století.....	27
III.3.2.1.2. Čas a prostor	28
III.3.2.1.3. Kritické zhodnocení.....	30
III.3.2.2. Marxistické pojetí biologie a života	32
III.3.2.2.1. Objevy v biologii od druhé poloviny 19. století.....	32
III.3.2.2.2. Podstata života dle marxismu	33
III.3.2.2.3. Kritické zhodnocení.....	34
III.3.2.2.4. Závěrečné shrnutí	35
IV. HISTORICKÝ MATERIALISMUS	37
IV.1. Třídy a třídní boj.....	37

IV.2. Kritické zhodnocení	39
IV.3. Materiální výroba a společenské formace	41
IV.3.1. Základní princip	41
IV.3.2. Materiální výroba	42
IV.3.3. Společenské formace	44
IV.3.4. Marxismus a stát.....	53
IV.3.5. Kritické zhodnocení.....	55
IV.4. Kritika kapitalismu	60
IV.4.1. Sociální podmínky dělníků v Anglii 19. století.....	60
IV.4.2. Teorie a nauky kritiky kapitalismu.....	61
IV.4.3. Kritické zhodnocení.....	64
V. MARXISMUS, ANTROPOLOGIE, NÁBOŽENSTVÍ, MORÁLKA	69
V.1. Marxistická antropologie	69
V.1.1. Marxismus a člověk odcizený.....	69
V.1.2. Marxismus, člověk a komunismus.....	72
V.1.3. Marxismus a stvoření člověka	75
V.1.4. Kritické zhodnocení.....	76
V.2. Marxismus a náboženství	80
V.2.1. Ludwig Feuerbach a náboženství	81
V.2.2. Marx, Engels a náboženství.....	82
V.2.3. Marxismus a morálka	87
V.2.4. Kritické zhodnocení.....	88
ZÁVĚR.....	92
Seznam použité literatury a pramenů	95
Anglická anotace	98

ÚVOD

Marxismus byl bezpochyby jedním z nejvýznamnějších filosofických systémů druhé poloviny devatenáctého století a zvláště ve století dvacátém, jehož dějiny ovlivnil zcela zásadním způsobem, a zanechal v historii lidské společnosti svou výraznou a nesmazatelnou stopu. Snaha Marxe a Engelse vytvořit komunistický ráj na zemi byla následovníky jejich učení uskutečněna způsobem, který poznamenal životy stovek milionů lidí na celém světě a jenž by pravděpodobně předčil veškerou představivost zakladatelů marxismu.

Avšak bylo by příliš jednoduché a jednostranné hodnotit marxismus dle toho, jak bylo toto učení realizováno v minulém století. **Cílem této práce je proto ukázat kladné i záporné stránky Marxovy a Engelsovy nauky a zda zůstávají alespoň některé její prvky aktuální a zachovávají si svou relevanci i pro současného člověka.**

Struktura práce je koncipována následovně. V první kapitole si krátce řekneme něco o životě Karla Marxe, ve druhé pak nastíníme základní myšlenková a historická východiska Marxe i Engelse. Třetí kapitolou se již začneme zabývat samotným marxistickým učením, konkrétně dialektickým materialismem, do něhož spadá dialektická metoda, epistemologie, vztah hmoty a ducha a marxistický náhled na přírodu. Ve čtvrté kapitole si ukážeme, jak se dialektický proces uplatňuje v dějinách společnosti, a v této souvislosti budeme zkoumat, co znamená pojem třída, vývoj společnosti v jednotlivých historických etapách, jež marxismus nazývá společenské formace, a tuto kapitolu zakončíme kritikou kapitalismu. Poslední pátá kapitola je věnována nazírání marxismu na člověka, tj. antropologii, náboženství a morálce.

I. ŽIVOT KARLA MARXE

Karel Marx se narodil ve městě Trevír roku 1818 do rodiny advokáta Heinricha Marxe a Henrietty Pressbrockové. Otec Heinrich se však původně jmenoval Hirschel ha-Levi Marx, jenž byl *synem talmudského učence a rabína, potomkem slavného rabína Eliezera ha-Leviho z Mnichova, jehož syn Jehuda Manz byl hlavou talmudistické školy v Padově*. Matka Karla Marxe Henrietta byla také dcerou rabína, mezi jehož předky rovněž patřili významní učenci a mudrcové. Karel Marx měl dalších osm sourozenců, avšak byl jediným synem, který se dožil středního věku.¹ Tím však výčet slavných předků nekončí, protože i jeho strýc Lion Philips byl úspěšným obchodníkem a zakladatelem Philips Electrical Company.²

Později se jeho otec stal protestantem, 26. srpna 1824 nechal pokřtít i svých šest dětí a v patnácti letech byl Karel konfirmován. Žádného židovského vzdělání se mu vlastně nikdy nedostalo.³

Od roku 1842 byl šéfredaktorem levicových novin Rheinische Zeitung, jež vycházely v Kolíně nad Rýnem. Kvůli cenzuře však emigroval, nejdříve do Paříže, kde se seznámil s Bedřichem Engelsem (1820-1895), synem textilního továrníka z Barmenu, a z tohoto setkání se nakonec stalo až do Marxovy smrti nerozlučné přátelství a byl to právě Engels, pouze díky němuž mohl dále pokračovat až do konce života ve své práci.⁴

Ještě před svou emigrací si vzal za ženu Jenny von Westphalen, s níž měl celkem šest dětí, Jenny, Lauru, Edgara, Guye, Franzisku a Eleanor. Franziska a Edgar však zemřeli ve velmi útlém věku.

Jenže ani v emigraci jej pruská vláda nenechala na pokoji a po vyhoštění z Paříže odešel do Bruselu, kde vznikla díla Německá filosofie (1845) a kritika socialisty Proudhona Bída filosofie (1847). V tomto období také vstoupili do Svazu komunistů a roku 1848 sepsali spolu s Engelsem Komunistický manifest.⁵

Po revoluci 1848 se usadil v Londýně, který se stal jeho domovem až do smrti. Zde vydal roku 1859 spis Kritika politické ekonomie a základ jejích tezí převzal i do své práce, již

¹ Srov. JOHNSON Paul: Intelektuálové, Praha: Návrat domů, 1995, 64.

² Srov. tamtéž, 71. Přestože byl Marx židovského původu a mezi jeho předky figurovala řada významných představitelů judaismu, zaujal samotný Marx k židovství velmi nepřátelský postoj. Např. ve spise Bruno Bauer: Schopnost dnešních židů a křesťanů stát se svobodnými zaujímá k židům poměrně tvrdé postoje. Srov. Odcizení a emancipace člověka, Karel Marx, Mladá fronta, Praha 1967, 49-53.

³ Srov. tamtéž, 64.

⁴ Srov. STÖRIG Hans Joachim: Malé dějiny filosofie, Praha: Zvon, 1991, 356.

⁵ Tamtéž, 356.

lze považovat spolu s Komunistickým manifestem za Marxovu závěť – Kapitál – jenž vyšel roku 1867, respektive jeho první díl. Další dva (druhý díl vyšel roku 1885 a třetí roku 1894) už nestihl dokončit, protože zemřel roku 1883, a jsou dílem Bedřicha Engelse, jenž je sestavil na základě Marxových poznámek.

II. HISTORICKÉ A MYŠLENKOVÉ ZDROJE ZAKLADATELŮ MARXISMU

Již na začátku musíme předeslat, že marxismem zde míníme učení Karla Marxe a Bedřicha Engelse a ne různé odrůdy jako například neomarxismus druhé poloviny dvacátého století. Nicméně, především v dialektickém materialismu použijeme i některých textů Vladimira Iljiče Lenina.

Zdroji historickými, tj. v období 19. století, jsou především průmyslová revoluce a industrializace v řadě západoevropských států, zejména pak v Anglii, Francii a Německu, tj. státech, v nichž Marx a Engels žili a tvořili. Pobyt v Paříži a zvláště pak realita anglické společnosti, průmyslu a situace tamních dělníků, jež je obklopovala po většinu jejich vědeckého života, měla zásadní vliv na utváření Marxova i Engelsova myšlení.

Mezi myšlenková východiska Marxe, ale i Engelse, patřila dle Lenina **německá filosofie, anglická klasická ekonomie a francouzský socialismus**.⁶ Je to sice trochu zjednodušené, ale přesto výstižné tvrzení.

Začněme anglickou klasickou ekonomii. Mezi její hlavní představitele patří Adam Smith (1723-1790), jehož nejznámějším dílem je *Zkoumání o povaze a příčinách blahobytu národů* a který je také zakladatelem klasické ekonomie. Druhou postavou je potom David Ricardo (1772-1823), jenž rozvinul a dovršil Smithovo učení. Jeho hlavními díly jsou *Zásady politické ekonomie a zdanění* a *O principech politické ekonomie*. Právě Ricardo měl na Marxe v oblasti ekonomie zvlášť velký vliv.

Francouzský socialismus, přestože ho Marx i Engels v některých ohledech pranýřovali, zanechal v marxistickém učení rovněž výraznou a nerasmazatelnou stopu. Mezi protagonisty, kteří významně ovlivnili zakladatele marxismu, patřili Francois Fourier (1772-1837) a Saint-Simon (1760-1825). Od Fouriera převzali myšlenku „socializovat“ soukromé vlastnictví prostřednictvím důsledné integrace společnosti, i když on existenci soukromého vlastnictví považoval za oprávněnou, ale v pozměněné podobě.⁷

Druhým z nich byl Marx silně ovlivněn ve třech následujících ohledech:

1. Nadcházející historické změny vnímal Saint-Simon nikoli v kategoriích jednotlivců, nýbrž tříd, jež původní národní zájmy nahradí svými společnými mezinárodními zájmy.

⁶ Srov. 3. BOCHĚNSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, Olomouc: Velehrad, 1994, 37.

⁷ Srov. ČERMÁK Vladimír: *Otázka demokracie 3. Společnost a stát*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1997, 16.

Třídu budoucnosti, která změní dějiny díky tomu, že bude nejpočetnější, nazval *les industriels*. Namísto tohoto názvu byla však později dána přednost jinému pojmu – - proletariát.⁸

2. Saint-Simon, stejně jako po něm Marx, předpokládal, že rozhodující a nevyhnutelná chvíle přijde v okamžiku krize stávajícího systému.
3. Marx také převzal od Saint-Simona přesvědčení, že zmizí většina funkcí státu. Saint-Simon tvrdil, že vládní působení téměř zmizí. Vláda se omezí pouze na nezbytné administrativní kroky. Průmyslová společnost se však také zbaví donucovacích funkcí státu, protože vymizí chudoba, zahálka, nevědomost a vůbec všechny příčiny veřejného nepořádku.⁹

Tím, co způsobovalo roztržky mezi francouzskými socialisty a Marxem a Engelsem, byla především utopičnost socialismu francouzského stříhu. Marx i Engels chtěli socialismu vtisknout reálnou podobu, učinit z něj skutečnost, již lze vědecky zkoumat a dokázat její proveditelnost.

Poslední z naší trojice je německá filosofie. Ta byla v 19. století ovládána dvěma směry: Hegelovým idealismem a materialismem. První z těchto směrů se již po smrti Hegela (1770-1831) rozštěpil na pravé a levé křídlo, do něhož patřil i Marx.

Kromě dialektické metody toho převzal Marx od Hegela více:

1. Stejně jako Hegel chápe Marx veškeré světové dějiny jako proces řízený jednotnou zákonitostí a směřující k určitému cíli.
2. V tomto procesu je každý historický fakt zároveň i „rozumný“ v tom smyslu, že představuje nutné přechodné stadium celkového procesu. Toto stadium však musí být brzy překonáno.
3. Za realistickým materialistickým poznáním skutečnosti stojí u Marxe ideální víra v opravdové a úplné splnutí ideje a reality, rozumu a skutečnosti.¹⁰

Z představitelů materialistické filosofie byl pro marxismus nejvýznamnější Ludwig Feuerbach (1804-1872).¹¹ Ze spojení materialismu a Hegelovy dialektické metody vznikl

⁸ Etymologie slova proletář – *proletarius* byl ve starém Římě občan bez pozemků, bezpochyby od *proles* – - potomstvo, tzn. dávali státu jen potomstvo. Srov. MACHEK Václav: Etymologický slovník jazyka českého, Praha: Lidové noviny 1997, 484.

⁹ Srov. JOHNSON Paul: Zrození moderní doby. Devatenácté století, Praha: Academia, 1998, 626-627.

¹⁰ Srov. STÖRIG Hans Joachim: Malé dějiny filosofie, Praha: Zvon, 1991, 359.

¹¹ Marx oceňuje Feuerbacha za to, že se k Hegelově dialektice staví vlažně, kriticky a jedině on došel v této oblasti k opravdovým objevům, vůbec on jediný opravdu překonal starou filosofii. Velikost toho, co vykonal, a nehlučná prostota, s jakou to Feuerbach předkládá světu, se podivuhodně liší od opačného počínání. Feuerbachovým velkým činem je: 1) důkaz, že filosofie není nic jiného než náboženství vnesené do myšlenek a v myšlení rozvedené, že to je jiná forma a jiný způsob jsoucna odcizení lidské podstaty, že

materialismus dialektický, jehož tvůrcem je Bedřich Engels. Jaké problémy z tohoto spojení vznikají, si ukážeme v části dialektický materialismus. Kromě zmíněných tří východisek je však neopomenutelným zdrojem marxismu osvícenství,¹² které výraznou měrou utvářelo evropské myšlení 19. století. Mezi jeho podstatné složky patřilo přesvědčení o nutném pokroku lidstva, jehož je dosahováno zejména díky světlu vědy.¹³ Osvícenství bylo spojeno i s racionalismem, který v pojetí osvícenců neznamenal jen požadavek mluvit a jednat racionálně, což je samo o sobě správné, ale i názor, že rozum může nalézt odpovědi na všechny otázky.¹⁴ Ovšem Marx sám na některé druhy otázek, hlavně existenciální, nedokázal najít uspokojivou odpověď. Ale o tom bude ještě řeč.

Důležitým momentem, jenž byl zásadním pro Marxem i Engelsem převzatou osvícenskou víru v nutný pokrok a zdál se být potvrzením jejich tezí, bylo uveřejnění prací Charlese Darwina. O evolučním vývoji popsaném v Darwinových dílech *O vzniku druhů* a *O původu člověka* byli Marx a Engels přesvědčeni, že je v souladu s jejich nazíráním na dění ve společnosti, a Darwinovy práce využívali a odkazovali se na ni jako na vědecké podložení svých závěrů týkajících se historického vývoje společnosti.

Z předchozích řádek docházíme k závěru, že marxismus je učení původu ryze západoevropského.¹⁵ Je však příznačné, že k jeho praktickému uskutečnění ve formě diktatury proletariátu došlo v jiných částech světa, které se k podmínkám, dle nichž měl socialismus vzniknout, zdaleka nedopracovaly.

Na závěr tedy dodejme tolik: o zrodu učení Marxe a Engelse, o jeho kořenech a vývoji ještě za jejich života, bychom mohli napsat samostatnou knihu. Na to ale bohužel nemáme prostor, proto jsme se omezili jen na nejzákladnější fakta, která nám osvětlí i další výklad.

tedy rovněž zasluhuje odsouzení; 2) založení opravdového materialismu a reálné vědy neboť u Feuerbacha se společenský vztah „člověka k člověku“ stává zároveň i základním principem teorie. MARX Karel: *Odcizení a emancipace člověka*, Praha: Mladá fronta, 1967, 114.

¹² V návaznosti na osvícenství vznikly zhruba ve stejném období tři velké ideologie – socialismus, konzervatismus a také liberalismus. Srov. ŠMÍD Jan: *Klasický liberalismus – základní teze*, in: *Distance.4* (2008) 70-78, 70.

¹³ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: *Slovník filosofických pověr*, Praha: Academia, 2000, 89.

¹⁴ Srov. tamtéž, 102.

¹⁵ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, op. cit., 38.

III. DIALEKTICKÝ MATERIALISMUS

V této kapitole budeme zkoumat dialektický materialismus, jenž tvoří „duši“ celého marxistického systému, proto jím také začínáme naše pojednání o marxismu. Je třeba říci, že dialektický materialismus není přímo výtvorem Karla Marxe, jehož dílem je historický materialismus, o němž pojednáme v příští kapitole, ale jeho spolupracovníka Bedřicha Engelse. Zatímco Marx se snažil aplikovat zákony dialektiky na společnost, Engels se snažil těmito zákony popsat a vysvětlit i celý kosmos. Ovšem název dialektický materialismus nepochází od samotného Engelse, ale od Plechanova.¹⁶

Abychom se dobrali toho, co se pod označením dialektický materialismus skrývá, budeme postupovat při jeho výkladu následujícím způsobem. Nejdříve si vysvětlíme, co pojem dialektický materialismus vlastně znamená, jeho metodu a zákonitosti, dále se zaměříme na problematiku poznání v pojetí dialektického materialismu a nakonec dialektiku přírody. Dejme se tedy do práce.

III.1. Pojem dialektika

Nejdříve se krátce podíváme na pojem dialektika a potom se zaměříme na dialektickou metodu. V další podkapitole budou předmětem našeho zájmu zákonitosti dialektiky.

III.1.1. Významy dialektiky a její metoda

Slovo dialektika je odvozeno od řeckého slova διαλεγω, což znamená vést hovor, vést polemiku.¹⁷

Pojem dialektika má několik významů:

1. způsob věcné rozmluvy
2. pojmová činnost

¹⁶ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 98.

Plechanov Georgij Valentinovič (1859-1918) – ruský filosof a politik a zakladatel ruského marxismu.

Srov. Všeobecná encyklopedie, sv. 6, Praha: Diderot, 1999, 146.

¹⁷ Srov. ZVĚŘINA Josef: Disertační práce Marxismus – filosofie – náboženství, 1946, 62.

Zvěřina však na téže straně upřesňuje, že správně je odvozeno od deponentního slovesa διαλεγομαι, inf. διαλεγεσθαι - rozmlouvat, mluvit

3. logický postup od pojmu k pojmu vymezováním protikladů
4. umění vzbuzovat logické zdání
5. vývoj jsoucna v protikladech, které na sebe narážejí, pak se spojují a vyvolávají další protiklady¹⁸

Pro nás je určujícím význam pátý. V tomto významu dialektiku rozvíjel a vykládal i Hegel. Ten však nebyl první, ale jeho předchůdcem byl Fichte a Schelling (pomineme-li Hérakleita).

Fichte ve vědosloví, v němž se pokoušel odvodit veškerý obsah světa (který Fichtovi spadá vjedno s obsahem vědomí) z jediného nejvyššího principu, vyšel z toho, že jako první krok „klade“ Já-sama sebe. Ale pouze z tohoto prvního kladení nebylo možno rozvinout svět jako celek. Chybí tu nějaký hybný moment, chybí tu odpor jako podmínka rozvíjení Já. Druhým krokem tedy dle Fichteho je, že Já „klade proti sobě“ ne-Já. Po prvním kladení (tezi) tedy následuje druhé, v němž je obsažen protiklad prvního (antiteze). Já a ne-Já však nemohou setrvávat jako vzájemně se vylučující protiklady. Z tohoto důvodu tedy třetí teze omezí platnost obou předchozích tak, že se už navzájem nevylučují (synteze).¹⁹

V přírodní filosofii Schellingově zase měl zvlášť důležité místo pojem polarita. Chtěl ukázat, že dynamický proces čerpá svůj pohyb ze vzájemného odpuzování a přitahování shodných, respektive protikladných pólů. Tento proces pak platí jak pro vědomí, tak i přírodní dění. Avšak výše zmíněný Fichteho postup odstraňuje v syntezi protiklad teze a antiteze jen tak, že omezil jejich platnost. Hegel naproti tomu ve své syntezi tezi a antitezi zcela ruší.²⁰

Vzniká tak triáda: TEZE – ANTITEZE - SYNTEZE

Dle Hegela má všechno v sobě protiklad, díky jehož působení se to začáteční dostává výš a tím se protiklad ruší. Jenže na tomto vyšším stupni se nabytá jednota dostává znovu do protikladu a proces pokračuje dále; tuto zákonitost užívá systematicky na myšlení, a tím i na věci.²¹

¹⁸ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 62.

¹⁹ Srov. STÖRIG: op. cit., 331.

²⁰ Srov. tamtéž, 331.

²¹ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 66-67.

III.1.2. Předmět a zákony dialektiky

V předcházející části popsanou dialektickou metodu Hegelovu posléze přijal Marx a Engels a s nimi i celá marxistická filosofie. Marx sám se však vůči Hegelově dialektice vymezuje: *Moje dialektická metoda je v základě od Hegelovy metody nejen odlišná, nýbrž je jejím přímým opakem. Pro Hegela je proces myšlení, jež pod jménem ideje přeměňuje dokonce v samostatný subjekt, demiurgem (tvůrcem) skutečna, které představuje jen jeho vnější projev. U mne naopak není ideálno nic jiného než materiálně přenesené do lidské hlavy a v ní přetvořené,*²² a dále říká: *U Hegela stojí dialektika na hlavě. Je nutno ji postavit na nohy, aby bylo objeveno v mystické slupce racionální jádro.*²³

Naším cílem bude nyní zkoumání předmětu a zákonitostí dialektiky. Jejím předmětem *jako filosofické vědy jsou všeobecné zákony. Zákony dialektiky působí vždy a všude, týkají se všech stránek skutečnosti. Jsou to zákony přírody, společnosti a myšlení a dialektická metoda platí za všeobecnou při poznávací činnosti lidí.*²⁴

Zákony marxistické dialektiky jsou uvedeny a vyloženy v následujícím textu, který krátce, ale výstižně tyto zákonitosti popisuje, proto jej uvedeme v plném znění:

Prvním zákonem dialektiky je zákon o polární jednotě protikladů, jenž může být formulován též jako zákon jednoty a boje protikladů. Má jím být řečeno asi tolik: každá věc, jež se dialekticky vyvíjí a jež se nám z počátku zdá zcela jednoduchá, ukáže se nám při bližším zhlédnutí jako jednota dvou protikladů, dvou pólů, kladného a záporného. Tyto protiklady, původně v jednotě, dostanou se průběhem vývoje do rozporu, do boje mezi sebou. V tomto rozdvojení, rozštěpení původní jednoty a v boji obou protikladů spočívá podstata a jádro dialektiky. A tu nacházíme všude. Je tedy podle Lenina učení o jednotě a boji protikladů zákonem, jenž přesně postihuje i vývoj objektivního světa i jeho poznání. Toto dialektické pojetí vývoje je namířeno proti teoriím tzv. vulgárního evolucionismu, jenž mluví o klidném postupném procesu vývojovém, nikterak neotřásaném revolučním bojem protikladů. Na poli politickém např. bojoval Lenin proti menševickým teoriím, jež místo nutnosti revolučního boje tříd hlásaly třídní smír a mluvily o mírném přerůstání kapitalismu v socialismus apod. Původní jednota protikladů je tedy jen zdánlivá. Není tu klid, nic absolutního. Tato jednota je jen relativní. Co je tu absolutní, to je onen boj, boj dvou navzájem se vylučujících protikladů.

²² MARX Karel: Kapitál I., Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953, 30.

²³ Tamtéž, 31.

²⁴ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol., Marxisticko-leninská filosofie. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1973, 103.

Tato protikladnost je vnitřním zdrojem vývoje. Ale dialektika si nevšímá jen těchto vnitřních protikladných souvislostí. Při každé věci si nutno všimnout i vztahů vnějších mezi dotyčnou věcí a jejím okolím, tj. věcmi ji obklopujícími. Nutno mít na paměti, že vše je ve vztahu se vším ostatním. Při vývojovém procesu ovšem hrají významnou roli protikladné vztahy vnější a vnitřní. Ale rozhodujícími zůstávají jakožto dialekticky nutné ty protiklady vnitřní. Ony jsou podstatou dialektického procesu, jeho hybnou pákou. Oba protiklady, teze i antiteze, se totiž dostávají naprosto nutně do vzájemného boje mezi sebou. Při tom antiteze je přímou negací. Popřením teze. Postupem boje však ani antiteze nezůstane sama sebou. I ona musí být popřena, negována, má-li dojít k výsledku dialektického vývoje, k syntezí, jež podržuje v sobě na vyšším vývojovém stupni vše z toho předešlého, co je schopno dalšího života. Ale ani tato syntezí není výsledkem definitivním. I ona je pojímána současně jako východisko dalšího dialektického vývoje, tedy jako nová teze, jež znovu prodělá naznačený triadický vývoj. A tento vývoj vyjadřují další dva zákony dialektiky.

*Především **zákon o přechodu kvantity v kvalitu** a naopak. Je patrný např. na zmíněném již vývoji hmoty anorganické v organickou. Oba uvedené druhy hmoty se od sebe liší kvalitou. Ale přechod od jedné kvality ke druhé se děje dlouhým procesem změn toliko kvantitativních. Při tom ovšem kvalitou rozumíme nikoliv snad jen nějaké určení subjektivní, nýbrž reálnou, na vědomí nezávisle existující určenost věci. Dialektický přechod kvantity v kvalitu se děje určitou dobu poněkud, až najednou dochází k dialektickému zvratu, k oné základní změně, jež se předtím připravovala, k dialektickému skoku. Tento důležitý zákon dialektiky byl také konstatován pro všechny oblasti jsoucna; i nejnovější teorie přírodovědecké jeho platnost znovu potvrdily.*

*Třetím hlavním zákonem dialektiky je **zákon negace negace**. Dialektický pochod podle něho probíhá dvojí negací. Především je prvotní teze popřena, negována svým protikladem, antitezí. Bez této negace by se dialektický vývoj vůbec nemohl dít. Ale i tato antiteze, tedy negace, je a musí být opět negována, má-li dojít k syntezí. Jako osvětlující populární příklad pro to uvádí Engels v Antidürringovi: obilné zrnko.²⁵ Ono samo je tezí, východiskem vývoje. V jeho lůně vznikne jeho antiteze, stvol, jehož vzrůst předpokládá vývojové zničení, popření, negování onoho zrnka. Ale i ta antiteze, stvol, je opět negována (negace negace), a to v okamžiku, kdy dochází k syntezí, kdy na stvolu vyrostl a dozrává klas, syntezí.²⁶*

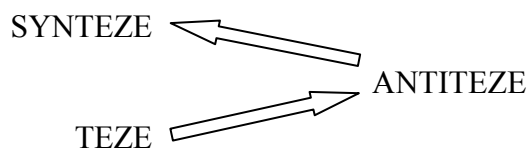
²⁵ K příkladu obilného zrnka srov. ENGELS Bedřich: Anti – Dürring. Pana Evžena Dürringa převrat vědy, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949, 119.

²⁶ SVOBODA Ludvík: Marxismus-leninismus, státní filosofie SSSR, Praha: Orbis, 1946, 14-15.

Velmi stručný popis zákona negace negace poskytuje Kapitál; srov. MARX Karel: Kapitál I., op. cit., 804.

V tomto textu jsou ve zhuťněné podobě popsány základní zákony dialektiky. Tři zákony, jež jsou v textu zmíněny, pocházejí od Engelse, čtvrtý zákon, zvaný **zákon souvislosti** (Svoboda jej nazývá zákonem příčinnosti), pochází od Stalina. Ten říká, že všechny věci v přírodě spolu souvisí.²⁷

Dialektickou metodu s použitím těchto zákonů bychom tedy mohli znázornit takto:²⁸

Vývoj dle marxismu má tedy podobu spirály, jež vzniká řetězením dialektických negací, které však nepopírají zcela předchozí články, ale přebírají z nich to kladné. V tomto procesu se projevuje obecná, zákonitá a nezvratná tendence od jednoduššího ke složitějšímu a od nižšího k vyššímu.²⁹ Tento vývoj je tedy **evolucionistický**.

Přeskočme na tomto místě výklad a dokumentujme si popsany dialektický postup na vývoji společnosti dle historického materialismu. Na počátku byla prvobytně pospolná společnost bez třídních rozdílů. Avšak tomuto stavu se po zavedení soukromého vlastnictví společnost odcizuje, štěpí se do tříd, mezi nimiž probíhá třídní boj. Poté ovšem nastává období diktatury proletariátu, po jehož skončení ji čeká čas blaženosti v komunismu,³⁰ jenž je návratem k prvobytné společnosti. Později si však o tom povíme mnohem podrobněji.

III.1.3. Kritické zhodnocení

Výše popsany „zákoník přírody“ skrývá řadu úskalí, jež pro dialektický materialismus nejsou snadné k rozřešení. Zaměřme se na některá z nich.

Již tvrzení, že zákony dialektiky působí vždy a všude a týkají se všech stránek skutečnosti, je problematické. Pak je totiž možné je použít i na samotné jsoucno. Je-li toto jsoucno tezí, pak jeho antitezí je nejsoucno. V dialektickém materialismu tak nejsoucno musí být jen rozumovou fikcí, a nemůže tedy být reálným termínem reálného vývoje. Co s tím? Buď se tedy zákony dialektiky nevztahují na všechny stránky skutečnosti, anebo se v tomto

²⁷ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 102.

²⁸ Srov. tamtéž, 92-93.

²⁹ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 124.

³⁰ Srov. KELLER Jan: Dějiny klasické teologie, 2. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, 112.

případě dialektický materialismus nedá použít.³¹

Dalším útesem, na nějž náš rozum narazí při proplování dialektickým materialismem, má co do činění se zákonem o polární jednotě protikladů. Mohli bychom se totiž dialektického materialisty snadno zeptat, jakým způsobem jsou protiklady drženy v jednotě a jak se dostávají do vzájemného boje. Nevíme a nepochybně se to ani nedovíme, protože to nebude moci vysvětlit. Jasně se zde projevuje obtíž spojení Hegelovy dialektiky s materialismem. Hegel jednotící princip měl, byl dán Ideou, jež je dána ve světě se vyvíjejícím duchem. Dialektický materialismus nám žádné zdůvodnění neposkytuje.³²

Druhým problémem, jenž se nám ukáže opět ve vztahu se zákonem o polární jednotě protikladů, je správné upozornění Dühringa, jehož Engels cituje, na poučku o základních logických vlastnostech bytí, jež se týká vyloučení rozporu. Rozpor je dle Dühringa *kategorie, která může přináležet jen myšlenkové kombinaci, ne však skutečnosti. Ve věcech není rozporů, anebo jinými slovy, reálně podložený rozpor je sám vrcholem protismyslnosti.*³³

Abychom si ukázali, co má Dühring svou výtkou na mysli, podívejme se na Engelsův text, který je součástí odpovědi na uvedenou námitku: *Pokud se podíváme na věci jako na nehybné a neživé, každou o sobě, vedle sebe a za sebou, nenarazíme při nich ovšem na žádné rozpory. Nacházíme tu jistě vlastnosti, jež jsou částečně společné, částečně různé, ba jež si vzájemně odporují, avšak v tomto případě jsou rozděleny na různé věci a tudíž v sobě neobsahují rozpor. Pokud sahá tato oblast pozorování, potud vystačíme také s obyčejným metafysickým způsobem myšlení. Ale zcela jinak je tomu, díváme-li se na věci v jejich pohybu, změně, životě, vzájemném působení na sebe. Tu se ihned dostaneme do rozporů. Pohyb sám je rozpor; dokonce již jednoduché mechanické přemísťování se může dít jen tím, že jedno těleso je v jednom a témž okamžiku na jednom místě a zároveň na jiném, že je na jednom a témž místě a není na něm. A ustavičné kladení a současné řešení tohoto rozporu je právě pohyb.*³⁴

Není třeba uvádět další příklady, jimiž je jednota protikladů zdůvodňována a podivovat se slovní akrobacii a zvláštní (ne)logičnosti myšlení Engelse, s níž se snaží transformovat očividný logický omyl v pravdu, při němž je popřen princip kontradikce, jenž říká, že *totéž nemůže zároveň náležet a nenáležet témuž a v témž vztahu.*³⁵ Tento problém se, bohužel pro marxismus, týká dialektického materialismu jako celku.

³¹ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 80.

³² Srov. tamtéž, 82.

³³ ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 104.

³⁴ Tamtéž, 105-106

³⁵ Srov. ARISTOTELÉS: Metafyzika, 2. vydání. Praha: Nakladatelství Petr Rezek, 2008, 99-100.

Přístupme k dalšímu vztahu, a to vztahu nutnosti a nahodilosti, jenž má spojitost zejména se zákonem souvislosti, avšak dotýká se všech zákonů dialektiky. Nejdříve si povězte trochu podrobněji, co ze zákona souvislosti vyplývá: všechny věci a jevy v přírodě spolu navzájem souvisejí. Jde zejména o příčinnou souvislost. Tím je řečeno, že žádný jev neexistuje bez příčiny - příčiny, jež produkuje následek, v němž není nic, co nebylo v příčině. Dialektický materialismus je tedy **deterministický**. *Všechno, co vzniká, vzniká nutně.*³⁶ Objektívni zákony, které vládou ve světě a existují nezávisle na vědomí a vůli lidí, jsou pak výrazem nutnosti.³⁷

Ale i v dialektickém materialismu náhoda existuje. Jako nahodilé je označeno to, co může za daných podmínek být, ale také nemusí. Vzájemný vztah obou, nahodilosti i nutnosti, musíme samozřejmě v marxismu chápat dialekticky. Při bližším zkoumání totiž zjistíme, že i náhoda je jen zvláštní forma, jíž se projevuje nutnost, a takto pojatá nahodilost dle marxismu vylučuje fatalismus.³⁸

Otázkou ale zůstává, k čemu tato nutnost řídí dialektický vývoj. Jaký je tedy cíl, smysl této nutnosti? Kam nás vlastně dialektický proces vede? Jaká je jeho příčina? Ať bychom se namáhali jakkoli, v popisech vztahu nutnosti a nahodilosti v marxistických knihách to nenajdeme.³⁹

Posledním zákonem, jímž se zde budeme zabývat, je zákon přeměny kvantity v kvalitu. Pro zopakování připomínáme, že dle tohoto zákona není vývoj ve světě souvislý, ale probíhá skoky od jedné kvality ke druhé. Dialektický skok je připravován pomalými změnami kvantity.⁴⁰

Dialektika se v tomto procesu projevuje konkrétně v tom, že změny kvantitativní, jež probíhají nepřetržitě, jsou přerušeny kvalitativní změnou. Je zde tedy jednota přetržitosti a nepřetržitosti.⁴¹

Co ovšem v marxismu znamená kvalita a kvantita?

*Kvalita - reálná určenost věci a jejího procesu, který ji nějakým způsobem rozlišuje od jiného*⁴²

³⁶ Srov. BOCHEŇSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 103.

³⁷ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 101.

³⁸ Srov. SVOBODA Ludvík: op. cit., 16.

³⁹ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 82

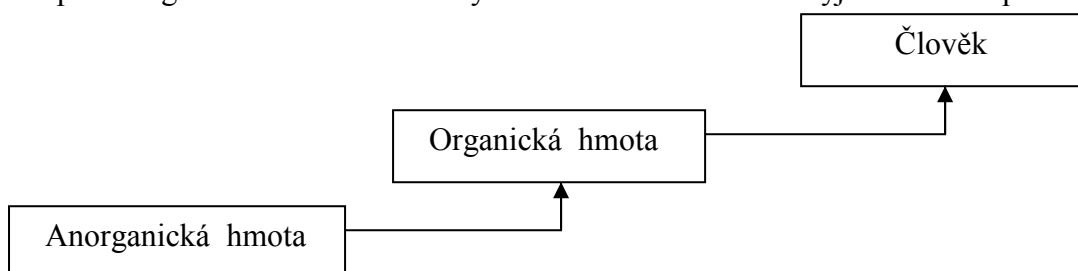
⁴⁰ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 108.

⁴¹ Srov. tamtéž., 108.

⁴² Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 84.

Kvantita - základ uspořádání částí mezi sebou ve věci či v jejím procesu podle zřetele množství nebo velikosti⁴³

S pomocí grafického znázornění bychom tento zákon mohli vyjádřit tímto způsobem:

Problém tohoto zákona tkví v tom, jak vysvětlit kvalitativní skok ze změn kvantitativních. Takový postup by totiž znamenal, že po dialektickém skoku na vyšší kvalitativní úroveň by věc postrádala kvantitu, a hmotná věc bez kvantity je nesmysl.⁴⁴

Je třeba dodat, že dialektický materialismus se dialektickým skokem snaží odlišit od vulgárních materialistů, kteří změny kvalitativní vysvětlují změnami kvantitativními. Tento zákon však nepodává vysvětlení (stejně jako u řady předchozích tvrzení), kde vězí příčina dialektického skoku, protože řada pomalých a stálých kvantitativních změn k tomu neposkytuje dostatečný důvod.⁴⁵

III.2. Marxistická epistemologie

V předchozí část jsme si řekli, co je dialektika, jaká je její metoda a jaké jsou zákonitosti dialektického materialismu, a pokusili jsme se nastínit její úskalí. V této části si nejprve stručně řekneme něco o marxistické teorii poznání, neboli o epistemologii, tedy jejím procesu, o pravdě a kriteriích pravdy.

III.2.1. Proces poznání

Ve své nauce o poznání se marxismus snažil hájit objektivnost a reálnost lidského poznání a objektivní pravdu. Ve svém materialistickém nazírání těchto otázek se vymezoval

⁴³ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 84.

⁴⁴ Srov. tamtéž, 84.

⁴⁵ Srov. tamtéž, 85.

proti filosofickým směrům, které toto popírají. Byl jím samotný idealismus, z něhož převzal dialektickou metodu, agnosticismus, fideismus, pragmatismus, skepticizmus a řada dalších, ale otázka poznání a hmoty je také tím, čím se dialektický materialismus snaží odlišit od tzv. mechanistického (vulgárního) materialismu. Nauka o poznání má zásadní význam k pochopení vztahu vědomí a hmoty v pojetí marxismu, jak ještě později uvidíme.

Podívejme se již, jaká je podstata poznání a na čem závisí. Nejprve si uvedme několik Leninových názorů na tuto otázku:

1. *Věci existují nezávisle na našem vědomí, nezávisle na našem vnímání, mimo nás...*
2. *Rozhodně není a nemůže být žádný zásadní rozdíl mezi jevem a věcí o sobě. Rozdíl je jen mezi tím, co je známo, a tím, co ještě není známo...*
3. *V teorii poznání, jakož i ve všech ostatních oblastech vědy nutno myslet dialekticky, tj. nepředpokládat, že naše poznání je hotové a neměnné, nýbrž zkoumat, jakým způsobem z nevědění vzniká vědění, jak se neúplné, nepřesné vědění stává úplnějším, přesnějším.⁴⁶*

V další části knihy Lenin určuje zdroj veškerého poznání: *První předpoklad teorie poznání, spočívá v tom, že jediným zdrojem našich poznatků jsou počítky... Všechny poznatky pocházejí ze zkušenosti, z počítků, z vjemů.⁴⁷*

Naším počítkem, naším vědomím se má na mysli obraz vnějšího světa, vnější skutečnosti, a tento obraz nemůže existovat bez odráženého, ale odrážené může existovat nezávisle na odrážejícím.⁴⁸ *Počítek je subjektivní obraz objektivního světa.⁴⁹*

Pro každého přírodovědce... i pro každého materialistu je počítek skutečně bezprostředním spojením vědomí s vnějším světem, přeměnou energie vnějšího podráždění ve fakt vědomí⁵⁰ a dále, to je právě materialismus: hmota působí na naše smyslové orgány a vyvolává počítek... Počítek, myšlení, vědomí jsou nejvyšším produktem hmoty, která je zvláštním způsobem organizována.⁵¹

Ludvík Svoboda pak ve své knize říká, že *zprostředkujícím činitelem a nástrojem*

⁴⁶ LENIN Vladimír Iljič: *Materialismus a empiriokriticizmus*, Praha: Nakladatelství Svoboda 1984, 123.

⁴⁷ Tamtéž, 147-149.

⁴⁸ Srov. tamtéž, 88.

⁴⁹ Tamtéž, 140.

⁵⁰ Tamtéž, 69.

⁵¹ Tamtéž, 73.

poznání je zde – opět ve smyslu učení materialistického – vysoce organizovaná hmota, totiž lidský mozek. Myšlení a vědomí jsou produkty lidského mozku. Aby mohlo dojít k aktu poznání vůbec, jsou tu nutné vždy dva činitelé: jednak objekt, čili to, co je poznáváno, jednak subjekt, čili ten, kdo poznává.⁵²

Píše pak na další stránce: *Základním pramenem poznání objektivního světa jsou smyslové vjemy... Z nich vychází každé naše poznání, i v těch nejvyšších formách. Myšlení je vyšší formou našeho poznání než pouhé smyslové vnímání. Ale i ono z něho vychází. Od vjemů k myšlení docházíme cestou dialektickou: myšlení předpokládá už smyslové vjemy, ale není jen z nich vysvětlitelné. Je už vyšším stupněm poznání, poznáním zprostředkujícím, na rozdíl od vnímání jakožto poznání bezprostředního. Lenin, jenž se gnoseologií více obíral, naznačuje cestu našeho poznávání takto: „od živého obrázení k abstraktnímu myšlení a odtud k praxi“.*⁵³

Poslední tematický text, který stojí za přečtení a z něhož toto pojetí psychického rozměru člověka vychází, je od Engelse, jenž píše: *Tážeme-li se však dále, co tedy je myšlení a vědomí a odkud pocházejí, shledáme, že jsou to produkty lidského mozku a že člověk sám je produkt přírody, který se vyvinul ve svém okolí a s ním přitom se rozumí samo sebou, že výtvořiny lidského mozku, které jsou konec konců přece také produkty přírody, neodporují ostatní přírodní souvislosti, nýbrž jí odpovídají.*⁵⁴

Podle toho, co můžeme logicky vyvodit z těchto textů, bychom mohli usoudit, že marxismus zastává pozici vulgárního materialismu, který redukuje duševní projevy člověka pouze na fyziologickou úroveň, tedy na elektrochemické impulzy mezi neurony. Pojetí vulgárního materialismu je tedy ontologicko-redukcionistické.⁵⁵

Ale dialektický materialismus naopak prohlašuje, že toto pojetí svého mechanického protějšku nezastává. Co je tím rozdílem mezi dialektickým a vulgárním materialismem? Podle marxistického axiomu je hmota prvotní, vědomí druhotné, a proto jsou od sebe odlišné.⁵⁶ Marxisté také kritizovali pokusy některých materialistů, kteří chtěli učinit z vědomí něco více

⁵² SVOBODA Ludvík: op. cit., 10.

⁵³ Tamtéž, 11.

⁵⁴ ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 34.

⁵⁵ Ve své radikální formě je možné ontologický redukcionismus definovat jako tvrzení, že *realita není nic jiného než částice a síly zkoumané fyzikou, jiná skutečnost neexistuje. V obecnější formě je ontologický redukcionismus tvrzení, že jevy jedné (vyšší) roviny jsou v podstatě totožné s jevy jiné (nižší) roviny... Ontologický redukcionismus se soustřeďuje na A, na počáteční podmínky před vznikem zdánlivě nového, a z nich konstruuje B. Redukcionismus tedy argumentuje v podstatě synteticky. Redukce složitosti zdánlivě nového na jednodušší staré se zdařila tím, že z jednoduchého starého bylo sestaveno, syntetizováno nové.* ŠPRUNK Karel: O redukcionismu, in: Distance 0 (1997) 12-19, 13-14.

⁵⁶ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 14-15.

než „stav hmoty“ a prohlašovali hmotu za oduševnělou. Zastávali tedy pozici hylozoismu.⁵⁷ Takové pojetí hmoty pochopitelně nemohl marxismus přijmout.

Dle dialektického materialismu je tedy vědomí vlastností vysoce organizované hmoty, jež má souvislost s činností lidského mozku. Vědomí je taktéž funkcí lidského mozku a podstata této funkce spočívá v odrazu objektivní skutečnosti.⁵⁸

Na základě řečeného bychom tak epistemologii marxismu mohli specifikovat jako objektivní „sensualismus“ s tím, že slovo sensualismus označuje poznávací úkon a přívlastek „objektivní“ má vztah k předmětu – objektu – poznání.⁵⁹

Zaměříme se nyní na tento objekt poznání a na jeho pravdivost. Marxismus oproti jiným filosofickým směrům své doby, z nichž některé jsme jmenovali výše, např. skepticismu, či agnosticismu, uznává objektivní pravdu, již má na mysli *vědění, jehož obsah nezávisí na subjektu, není závislý ani na člověku, ani na lidstvu*,⁶⁰ a její poznatelnost. Marxistická filosofie právě tak hájí reálnost poznání: *marxistický materialismus vychází z toho, že svět a jeho zákonitosti jsou plně poznatelné, že naše poznatky, týkající se zákonů přírody, jsou poznatky hodnověrné a mají význam objektivních pravd, že ve světě nejsou nepoznatelné věci, ale jsou jen věci ještě nepoznané, které budou objeveny a poznány úsilím vědy a praxe*.⁶¹

Dle marxismu docházíme k pravdě následujícím způsobem: *Suverenita myšlení se uskutečňuje v řadě nanejvýš nesuverénně myslících lidí; poznání, jež má bezpodmínečný nárok na pravdivost, uskutečňuje se v řadě relativních bludů: ani jedno, ani druhé nemůže být úplně uskutečněním jinak, než nekonečným trváním života lidstva*.⁶²

Pokud nám daný text nedává v některých svých tvrzeních smysl, především pak tvrzení, že poznání s bezpodmínečným nárokem na pravdivost se děje prostřednictvím řady bludů, není to nedostatkem naší logiky, budeme o tom ještě mluvit. Ale pokračujme v Engelsově náhledu vztahu absolutní a relativní pravdy dále:

Pravda a omyl, jako všechny v polárních protikladech se pohybující logická kategorie, mají platnost absolutní pravdy jen pro nejvýše omezený kruh; my jsme to právě viděli a i pan

⁵⁷ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 81. Dle hylozoismu je život neoddělitelnou vlastností látkové podstaty vesmíru, respektive hmoty. Srov. Všeobecná encyklopedie, sv. 3, op. cit., 263.

⁵⁸ Srov. tamtéž, 81.

⁵⁹ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 15.

⁶⁰ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 168.

⁶¹ ZVĚŘINA: op. cit., 17.

⁶² ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 77.

*Dühring by to viděl, kdyby byl jen poněkud obeznámen se základy dialektiky, jež právě jednají o nedostatečnosti všech polárních protikladů. Jakmile protikladu pravdy a omylu užijeme mimo onen výše uvedený úzký kruh, stává se relativním a také pro přesný vědecký způsob vyjadřování nepotřebným; pokusíme-li se však užít ho jako absolutně platného mimo onen kruh, tu teprve upadneme do nesnází; oba póly protikladu přejdou ve svůj opak, pravda se stane omylem a omyl pravdou.*⁶³

Po přečtení tohoto textu nám vytane na mysli řada otázek. Proč by například pravda a omyl jako absolutní pravdy měly být omezeny pouze na jakýsi „úzký kruh“ a mimo tento kruh už by platit neměly? A z jakého důvodu by se polární protiklad pravdy a omylu s absolutní platností měl mimo tento „úzký kruh“ náhle přecházet v opak? Dále si o tom ještě něco řekneme.

Nicméně, Engelsem vyložený postup, jak se dobrat pravdy, je skutečně jen procesem. Musíme si nyní něco říci o kritériích pravdivosti vědění. Za hlavní kritérium, jež určuje, co je pravda a co klam, je považována *praxe, totiž experiment a industrie*.⁶⁴ O tomto kritériu Engels tvrdí: *Otázka, zda je lidskému myšlení vlastní předmětná pravdivost, není otázkou teorie, je to praktická otázka. Člověk musí pravdivost, tj. skutečnost a moc, pozemskost (Diesseitigkeit) svého myšlení prokázat v praxi.*⁶⁵ Dle marxismu žádné jiné objektivnější kritérium není, a toto kritérium je i absolutní, protože objektivní pravda je stanovena jen na základě praxe dneška nebo zítřka. Dle Lenina toto kritérium z povahy věci nemůže žádnou lidskou představu nikdy ani úplně potvrdit, ale ani úplně vyvrátit. Toto kritérium je dle něho tak neurčité, že nedovoluje lidským znalostem, aby se proměnily v absolutno, ale na druhé straně je určité natolik, aby potíralo všechny odrůdy idealismu a agnosticizmu. V průběhu vývoje praxe coby kritérium poznání překonává svou omezenost.⁶⁶

⁶³ ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 80-81.

⁶⁴ ENGELS Bedřich: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949, 19.

⁶⁵ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 174.

⁶⁶ Srov. tamtéž, 175.

III.2.2. Kritické zhodnocení

Jak jsme již řekli výše, zásluha marxismu je v tom, že vyzdvihl objektivnost a reálnost poznání a objektivní pravdu. Na rozdíl od mechanického materialismu také uznal i skutečnost ducha. To je pro marxismus pozitivem.

Problémem jsou ovšem jeho náhledy na proces poznání a na vztah hmoty a ducha. V těchto věcech se v marxismu projevuje obtížnost snah vymezit se vůči mechanickému materialismu materialismem dialektickým. Zatímco pro vulgární materialismus je otázka poznání, vědomí a myšlení jasná, pro dialektický materialismus nikoli.

Dialektický materialismus říká, že se předmět v mysli zrcadlí či obráží. Lenin, aby se vyhnul vulgárnímu materialismu, v jehož pojetí by šlo o proces podobný knihtisku, k obrázení přidává přívlastek „živý“. Co se tím má na mysli, to se nedovíme.⁶⁷

V tomto procesu hraje úlohu jako nástroj poznání lidský mozek - vysoce organizovaná hmota - jenž je zároveň producentem myšlení a vědomí. V tom je ale znovu problém. Jak to, že je mozek nástrojem i producentem zároveň a nástrojem čeho vlastně je?⁶⁸

Možná bychom si tento proces mohli představit takto: předměty se odrážejí v mozku a na základě toho mozek produkuje vědomí a myšlení. Potíž se zdá být v tom, že proces poznání dle marxismu nedostatečně, takřka vůbec, nedoceňuje aktivní roli subjektu. Ten na něm nemá nějaký významný podíl a je pasivní, nemá při něm žádnou činnou úlohu.

Marxismus prohlašuje, že uznává existenci ducha a proces poznání jako psychický, v čem, to neříká. Jak jsme si ale v textech mohli všimnout, je poznávací proces převáděn na pohyb hmoty, přírodní proces, jenž není odlišný od jiných přírodních procesů.⁶⁹

Vraťme se nyní ještě k Engelsovým výrokům o pravdě. Je omylem říkat, že k bezpodmínečnému nároku na pravdivost se dojde prostřednictvím řady bludů. Tvrzení v druhém citovaném úryvku jsou stejně tak zvláštní. Pravda a omyl se nikdy nemohou změnit ve svůj opak, ať už se nacházejí v „úzkém kruhu“ či mimo něj. Dialektický materialismus tady znovu zapomíná na princip kontradikce.

Poslední věcí, již se budeme zabývat v této kritické části, je marxistické kritérium praxe. Jak jsme si řekli, je jím praxe, totiž experiment a průmysl. Ke kritériu praxe lze podotknout následující: lidé nejprve myslí a až pak jednají a je-li tomu naopak, je to chyba.

⁶⁷ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 28.

⁶⁸ Srov. tamtéž, 28-29.

⁶⁹ Srov. tamtéž, 37.

Proto nemůže být čin na začátku. Praxe tedy kritériem je, ale částečným, experiment zrovna tak, navíc zde musí být možnost opakování (zavedení tohoto kritéria snad bylo zapříčiněno snahou Marxe a Engelse přiblížit své učení co nejvíce exaktním vědám). Průmysl zase není uzpůsoben na výrobu kritérií a navíc v době Marxově i v době, kdy již existoval Sovětský svaz (a právě tak i dnes), se průmysl nacházel především v majetku kapitalistů, pro marxismus proto nemá nebo by neměl mít zvlášť velkou relevanci.⁷⁰

III.3. Marxistické pojetí hmoty a přírody

Řekli jsme si už, jaká je marxistická dialektika a epistemologie, v jejímž rámci jsme stručně probrali proces poznání, pravdu a její kritéria. V této části navážeme především na problematiku hmoty a přírody, jež už nebude tak abstraktní jako předchozí výklad o dialektickém materialismu, ale je aplikací jeho zásad na přírodu a hmotu. Pustíme se tedy do toho. V první části si povíme o vztahu hmoty a ducha, z jakých hledisek vychází, jak se snaží tento vztah řešit, a pojednáme o některých problémech v této nauce, budeme se tedy zabývat oblastí, jež se týká primárně člověka. Ve druhé části pak budeme zkoumat přírodu dle marxistické nauky.

III.3.1. Hmota a duch

Výše jsme uvedli, že dialektický materialismus se vyznačuje dvěma charakteristikami:

- 1. Determinismus** - názor, že veškeré dění je nutným důsledkem určitých podmínek a příčin⁷¹
- 2. Evolucionismus** - chápe vývoj jako neustálý pokrok,⁷² k těmto nyní přidejme další
- 3. Monismus**

Monismem se míní přesvědčení, že lze všechny věci odvozovat z jediného základního principu, hmoty, ducha atd.,⁷³ a jeho smyslem je odstranění dualismu mezi hmotou a duchem.

⁷⁰ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 35.

⁷¹ Srov. Všeobecná encyklopedie, sv. 2, op. cit., 225.

⁷² Srov. tamtéž, sv. 2, 403.

⁷³ Srov. tamtéž, sv. 5, 227.

Pro marxismus je tím základním principem hmota: *Ve světě není nic, co by nebylo konkrétní formou hmoty, jejím určitým stavem, nebo vlastností, produktem jejích zákonitých přeměn, vývoje. I ty nejabstraktnější ideje a pojmy, o počítčích a vjemech ani nemluvě, jsou výsledkem činnosti materiálního orgánu (lidského mozku) a odrazem vlastností materiálních předmětů. V pojmu hmoty jako jediného univerzálního základu všeho jsoucího ve světě, všech předmětů a jevů reality se vyjadřuje nejjobecnější podstata světa.*⁷⁴

Hmota je tedy dle marxismu jednotícím principem jsoucna. Uveďme si k tomu dva texty klasiků marxismu. Tvůrce dialektického materialismu píše: *Jednota světa nespočívá v jeho bytí, třeba jeho bytí je předpokladem jeho jednoty, neboť nejprve přece musí svět být, než může být jeden. Bytí je přece vůbec otevřená otázka za onou hranicí, kde končí náš obzor. Skutečná jednota světa spočívá v jeho materiálnosti, a ta není dokázána několika kejklířskými frázemi, nýbrž dlouhým a obtížným vývojem filosofie.*⁷⁵

Lenin pak mluví o hmotě jako filosofické kategorii k označení, *objektivní reality, jež je dána člověku v jeho počítčích, jež je kopírována, fotografována, zobrazována našimi počítky a existuje nezávisle na nich.*⁷⁶

Přestože je tedy dialektický materialismus monistický, skutečnost ducha na rozdíl od vulgárního materialismu, pro nějž je tato otázka nesmyslná, nevylučuje a sám Lenin (to za chvíli uvidíme) odmítá redukovat myšlenku na materiální úroveň. Na tuto otázku – co duch je – ale podávají marxisté řadu odpovědí, protože nechtějí být sice „vulgární“, jenže potom se dostávají do velkých potíží, jak vysvětlit tohoto ducha v jeho vztahu ke hmotě.

Dle Ludvíka Svobody, jehož slova jsme citovali výše, je duch nástrojem vysoce organizované hmoty, ale pak o něm mluví jako o produktu této vysoce organizované hmoty. Lenin pak ve své knize *Materialismus a empiriokriticismus* píše: *Že i myšlenka, i hmota jsou "skutečné," tj. že existují, to je správné. Ale říkat o myšlence, že je materiální, znamená udělat chybný krok vedoucí k směřování materialismu s idealismem. V podstatě je to spíše nepřesnost Dietzgenova vyjadřování, který na jiném místě správně říká: "Duch a hmota mají přinejmenším to společné, že existují".*⁷⁷ Stejný autor také mluví o duchu ve vztahu ke hmotě jako o funkci mozku, ale vzápětí prohlašuje, že je odrazem vnějšího světa.⁷⁸

Marxismus rovněž tvrdí, že duch vznikl díky tomu, že hmota dosáhla v člověku

⁷⁴ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 56.

⁷⁵ ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 41.

⁷⁶ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 58.

⁷⁷ LENIN: op. cit., 272.

⁷⁸ Srov. tamtéž, 110.

nejvyššího vývojového stupně. Avšak jak vysvětlit, že příroda či okolní svět je odrazem, kopií či zrcadlením, když tento se na takový stupeň nedostal?⁷⁹

Naše výhrady mohou směřovat také k marxistickému pojmu *vysoce organizovaná hmota*. V čem je podstata této vysoce organizované hmoty, díky níž máme vědomí, myšlení a můžeme i poznávat?

Mechanický materialismus by řekl, že duchovní projevy jsou jen výsledkem kvantitativních změn a přeskupení hmoty. To ale dialektickému materialismu nestačí. Proto kromě kvantitativních uznává i změny kvalitativní. Dle zákona přeměny kvantity v kvalitu nastane dialektický skok, dojde ke kvalitativní změně. Kvantita a změny s ní související se dají vysvětlit organizací, ale kvalitativní (dialektický) skok?⁸⁰

Jako příklad přeměny kvantitativních změn v kvalitativní se uvádí tento příklad: *Závislost kvality na kvantitě je možno sledovat na příkladu kvalitativní různorodosti atomů. Každý druh atomů se vyznačuje množstvím protonů obsažených v jádrech, nebo, jak se říká, pořadovým číslem v periodické soustavě prvků. O jeden proton více či méně – a atom je už kvalitativně jiný.*⁸¹

To zní sice dobře, ale stále to není uspokojující odpověď na naši hlavní otázku: vztah ducha ke hmotě, jakým způsobem se vědomí a myšlení v této hmotě objeví. Dejme tomu, že se v atomech, z nichž se skládá mozek člověka, změní počet částic. Stane se z něho jiná látka a člověk ztratí vědomí i myšlení. To by dokázalo jejich závislost na hmotě, bez níž nemohou existovat. Zkusme to tedy opačně, kvantita částic se znovu změní tak, aby se z této látky stal mozek. Vědomí i myšlení pak opět budu mít. Jenže to by znamenalo, že hmota vylučuje ducha jako játra žluč, a ocitli bychom se ve vulgárním materialismu, což však dialektický materialismus nechce.

Tak co to tedy duch je, pokud ho nechceme z hmoty odvozovat mechanickým způsobem, tj. tak *jako játra vylučují žluč*. Je to otázka, k níž se znovu vrátíme a která je výrazem nesnázi marxismu skloubit materialismus se svou dialektickou složkou.

Nicméně, na podkladě řečeného můžeme o vztahu ducha ke hmotě stanovit následující teze:

- duch nemůže existovat bez hmoty
- neexistuje substanciální duch

⁷⁹ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 53.

⁸⁰ Srov. tamtéž, 59.

⁸¹ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 107.

- duch zůstává sourodý s hmotou, i když se z ní vynořuje⁸²

III.3.2. Marxismus a příroda

Prozkoumali jsme tedy marxistické pojmání vztahu ducha a hmoty, V této podkapitole se budeme zabývat obrazem přírody tak, jak jej načrtl dialektický materialismus. Jistě bude v tomto ohledu užitečné krátce popsat vývoj přírodních věd od konce 19. století až doposud, který prošel od dob Marxe, Engelse i Lenina bouřlivým rozvojem, na jehož základě musela být, jak ještě uvidíme, přehodnocena řada pouček, jež marxismus přisuzoval vesmíru, prostoru i času. Potom se budeme věnovat i otázce biologie, jejího rozvoje a zkonfrontujeme její poznatky s dialektickým materialismem. Začneme nejdříve kosmologií.

III.3.2.1. Marxistická kosmologie

I v přírodě se dle dialektického materialismu projevuje dialektika a její zákonitosti. Hlavním teoretikem marxismu na této půdě je Engels a mezi jím řešené nejvýznamnější problémy, kterými se také budeme zabývat, patřil především čas a prostor.

Nejdříve si něco řekneme o nejdůležitějších objevech v oblasti fyziky a astronomie, které změnily pohled jak na samotnou fyziku, tak i přírodu. V další části si vyložíme problematiku času a prostoru v podání dialektického materialismu a na závěr prozkoumáme jeho slabiny.

III.3.2.1.1. Stručný vývoj kosmologie od konce 19. století

Od přelomu 19. a 20. století došlo ve vědě, především ve fyzice, k řadě objevů, jež měly mimořádný význam pro chápání světa. Právě v roce, kdy zemřel Fridrich Engels (1895), objevil Roentgen paprsky X. V dalších letech následoval objev elektronu (1897, objevitel Joseph. J. Thompson) a radioaktivity.⁸³ V roce 1900 pak Max Planck vyslovil teorii, že záření je vyzařováno a pohlcováno v balíčcích, jimž dal název kvanta. O pět let později přišel Albert

⁸² Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 55.

⁸³ Srov. BARTUSIAKOVÁ Marcia: Einsteinův vyvíjející se vesmír, in: National Geographic 5 (2005) 122-131, 126.

Einstein se speciální teorií relativity a za dalších deset let s obecnou teorií relativity. Na tomto poli dále bádali další fyzici, jako Niels Bohr, Erwin Schrödinger nebo Werner Heisenberg, kteří formulovali kvantovou teorii. Poslední z nich zařadil klasickou mechaniku pod kvantovou a tím se klasická mechanika i klasická fyzika, jejichž původcem byl Isaac Newton (1643-1727) a které vysvětlovaly pohyb a celý vesmír po více než 200 let, staly jen součástí složitějšího celku kvantové mechaniky.⁸⁴

Ve zkoumání vesmíru docházelo také k velkým objevům. Ve dvacátých letech 20. století Edwin Hubble objevil, že se vesmír rozpíná a na základě toho v roce 1931 Georges Lemaitre došel na základě představy zpětného pohybu k teorii prvotního atomu. Tato představa následně vedla i k teorii velkého třesku, podle níž vesmír vznikl ze singularity o nekonečně velké hustotě a hmotnosti. Na přelomu 20. a 21. století byla zjištěna pomocí Hubbleova vesmírného teleskopu současná rychlost rozpínání⁸⁵ a stáří vesmíru bylo stanoveno na 13,7 miliardy let. Dalšími výzkumy byl pak učiněn významný objev. Původní hypotéza zněla, že rozpínání vesmíru se zpomaluje, ale zjištění na konci 90. let vedla k opačnému závěru, tedy že rozpínání vesmíru se zrychluje, což by mohlo vést za zhruba 20 miliard let k „trhání“ vesmíru.⁸⁶

Na základě výzkumu vesmíru a teorie velkého třesku se nevyklučuje dokonce ani „pulsující“ vesmír. Tím se chce říci, že vesmír se rozpíná a stále smršťuje a v jiných vesmírech, které takto vzniknou (nebo už zanikly), by platily i jiné fyzikální zákony.⁸⁷ Je nutné však dodat, že jak teorie velkého třesku, tak „pulsující vesmír, nebo i teorie paralelních vesmírů jsou zatím stále jen teoriemi.

To, co jsme si teď krátce pověděli o objevech fyziky a výzkumu kosmu, bude mít při našem dalším výkladu velký význam. Půjde především o to, jak se současné vědecké bádání v oblasti hmoty a vesmíru shoduje s marxistickým nazíráním světa a především dvou veličin – času a prostoru.

III.3.2.1.2. Čas a prostor

Tyto veličiny podrobíme bližšímu pohledu, protože to jsou *reálné formy existence*

⁸⁴ Srov. POLKINGHORNE John: Věda a teologie. Úvod do problematiky, Brno: CDK, 2002, 33-34.

⁸⁵ Srov. BARTUSIAKOVÁ Marcia: op. cit., 130.

⁸⁶ Srov. tamtéž, 129.

⁸⁷ Srov. tamtéž, 122-123.

hmoty, jež mají pro její chápání v dialektickém materialismu zásadní význam. Nejdříve si uvedeme několik definic času a prostoru, které nám ukážou, jak marxismus tyto fyzikální veličiny definuje:

Prostor je objektivně reálná forma existence pohybující se hmoty. Pojem prostoru vyjadřuje koexistenci a vzájemnou oddělenost věcí, jejich rozměrnost, řád jejich vzájemného rozmístění.

Čas je objektivně reálná forma existence pohybující se hmoty. Charakterizuje ho posloupnost rozvíjení hmotných procesů, vzájemná oddělenost různých stadií těchto procesů, jejich trvání a jejich vývoj.⁸⁸

Protože jsou prostor a čas formami existence hmoty, vztahují se i na ně stejné charakteristiky jako na hmotu, to znamená, že jsou objektivní a jsou zcela nezávislé na myšlení a vědomí člověka (opak nazývá marxismus idealismem). Dalšími charakteristikami jsou jejich věčnost, neomezenost a nekonečnost.⁸⁹

- Shrňme si tyto vlastnosti prostoru a času:
- 1. Objektivní existence**
 - 2. Věčnost**
 - 3. Neomezenost**
 - 4. Nekonečnost**

První bod – objektivní existence – je dle toho, co jsme psali o marxismu výše, jasně zdůvodnitelná. Svět je objektivní skutečnost a je objektivně poznatelný. Hmota je principem světa a je z ní vše zplozeno a nemůže se pohybovat jinak než v prostoru a čase,⁹⁰ jež jsou formami existence hmoty. Proto prostor a čas jsou objektivní.

Další tři body pak mají samozřejmě svůj původ u Engelse. Ten nekonečnost prostoru definuje a zdůvodňuje tímto způsobem:

Věčnost v čase, nekonečnost v prostoru spočívá již předem a podle prostého smyslu slova v tom, že nemá konce na žádnou stranu, ani dopředu ani dozadu, nahoru ani dolů, doprava ani doleva: Tato nekonečnost je zcela jiná než nekonečnost nekonečné řady, neboť ta počíná předem vždy jedničkou, vždy prvním členem. Nepoužitelnost této představy řady na náš předmět se ukáže ihned, jakmile ji aplikujeme na prostor. Nekonečná řada přeložená do

⁸⁸ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 67.

⁸⁹ Srov. tamtéž, 68.

⁹⁰ Srov. tamtéž, 71.

prostorovosti je dána, vedená od určitého bodu určitým směrem do nekonečna. Je tím vyjádřena nekonečnost prostoru třeba jen zdaleka? Naopak, k pochopení rozměrů prostoru je zapotřebí šesti čar, vedených z tohoto jediného bodu v třikrát protilehlých směrech; a těchto rozměrů bychom podle toho měli šest,⁹¹

a věčnost času takto: Aplikována na čas, má čára anebo řada jednotek, nekonečná na obě strany, jiný obrazný smysl. Představíme-li si však čas jako čáru, počítanou od jedničky nebo vycházející z určitého bodu, říkáme tím předem, že čas má počátek: předpokládáme to, co právě máme dokázat... nekonečnost, která má konec, ne však začátek, není o nic více ani o nic méně nekonečná než ta, která má začátek, ale nemá konec.⁹²

Tak tedy Engels popisuje a dokazuje nekonečnost prostoru a času. Nebyl by to však pravý dialektický materialismus, aby se i zde nenacházel rozpor: *Nekonečnost je rozpor a plná rozporů. Rozpor je již to, že nekonečnost se skládá ze samých konečností, a přece je tomu tak. Ohraničenost materiálního světa vede k rozporům neméně než jeho neohraničenost a každý pokus o odstranění těchto rozporů vede... k novým a horším rozporům. Právě proto, že nekonečnost je rozpor, je nekonečným, v čase a prostoru bez konce se rozvíjejícím procesem. Zrušení rozporu by bylo koncem nekonečnosti.⁹³*

Jak se s těmito výpověďmi marxismu o čase a prostoru vypořádat. To si ukážeme v následující části, v níž si povíme o kladech či záporech dialekticko-materialistického řešení.

III.3.2.1.3. Kritické zhodnocení

Při hodnocení, jež je předmětem tohoto oddílu, uijeme poznatků, které jsme uvedli výše a k nimž dospěla věda v oblasti fyziky a zkoumání vesmíru. Dejme se do toho!

Za kladnou stránku marxismu v této oblasti nemůžeme označit žádnou, nebereme-li v potaz to, co už jsme ocenili, totiž objektivní skutečnost a zkoumatelnost světa. Vrhněme se tedy na omyly, jichž se marxismus dopustil.

Co se týče nekonečnosti a věčnosti prostoru a času, z námi uvedených faktů jasně vyplývá, že nejsou ani nekonečné, ani věčné. Vesmír a s ním i prostor i čas vznikl před

⁹¹ ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 46.

⁹² Tamtéž, 46-47.

⁹³ Tamtéž, 47.

určitým a vědeckými metodami určitelným časem, tj. před zhruba 13,7 miliardou let. Začátek kosmu tedy existuje.

A co jeho konec? Byl tu tedy předpoklad, že rozpínání vesmíru se zpomaluje, a proto v budoucnosti dojde i k jeho gravitačnímu zhroucení. Nové poznatky však prokázaly stále zrychlování rozpínání, jehož důsledkem bude v budoucnosti (asi za dvacet miliard let) i „trhání“ vesmíru, z něhož nakonec nezbude nic než částice a záření. Tedy i konec je stanoven, i když v současnosti ne s takovou přesností, jako jeho začátek. Tady ovšem musíme doplnit, že se jedná o časový konec, nikoliv konec prostoru, v tomto ohledu zatím věda nedospěla k určitému závěru.

Další námitkou, již lze marxismu, konkrétně právě Engelsovi, vytknout, je, že ve výrocích o prostoru a čase, které jsme citovali výše, se dopouští apriorismu. Klade totiž věčnost a nekonečnost času a vesmíru předem:⁹⁴ *nekonečnost v prostoru spočívá již předem a podle prostého smyslu slova v tom, že nemá konce na žádnou stranu, ani dopředu ani dozadu, nahoru ani dolů, doprava ani doleva*: Neodpovídá však vůbec na to, z čeho je vyvozuje, přestože se snaží svými příklady své tvrzení dokázat.

Nakonec se podívejme na poslední Engelsovo tvrzení, týkající se rozporů. Námitka směřuje k tomuto: chce-li zde Engels uplatnit dialektický proces, tj. střet teze a antiteze, jak by v souvislosti s časem a prostorem měla vypadat synteze? Na tuto otázku ovšem dialektický materialismus opět dluží odpověď.

Poslední poznámka se týká atributů, jež marxismus připisuje hmotě. Věčná, neomezená, nekonečná – to jsou přece přívlastky, které jsou v křesťanském náboženství (ale nejen v něm) vlastní Bohu!⁹⁵

Ačkoli vztah náboženství a marxismu budeme zkoumat na jiném místě, už teď můžeme říci, že v nauce o hmotě prosvítá jistá podoba náboženství - náboženství sekulárního,

⁹⁴ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 107.

⁹⁵ V této souvislosti si Karel Skalický všímá podobnosti (ne historické návaznosti) marxismu-leninismu s egyptskými a babylónskými chaoticko-evolutivními mýty: Na začátku je pravda a tma, ale *pravda se rozdělí na sladkou a slanou vodu, přesněji na boha Apsu a bohyni Tiamat, nebo – jiná varianta – uprostřed vod se vynoří prvotní pahorek, či prvotní vejce, či jakýsi demiurg, a od tohoto okamžiku se začínají rodit noví bohové, kteří se ovšem začínou mezi sebou svářet a dělat zkrátka příliš mnoho hluku, takže je nutno do toho vnést pořádek, což obvykle udělá sluneční božstvo Marduk, které pak stvoří člověka a všemu vtiskne pevný a racionální řád. A ovšem, třeba ještě uvážit, že tyto chaoticko-evolutivní mýty fungovaly jako imperiální ideologie, protože císař byl vždycky synem nebo obrazem Mardukovým..* Marxismus-leninismus sledoval podobné schéma: Na začátku je nekonečná, nestvořená, neomezená a věčná hmota ... V ní se ovšem nachází rozpor, dialektický spor, a ten uvádí všechno v pohyb a zapřičiňuje, že se z hmoty rodí *nesčíslné formy jsoucen a bytostí právě působením boje protikladů, který na úrovni lidské společnosti se projevuje jako třídní boj*. Z toho důvodu to musí někdo uspořádat, jakési sluneční božstvo, jímž je vůdce proletariátu ztělesněný v Leninovi či Stalinovi atd. Srov. SKALICKÝ Karel: *Za nadějí a smysl*, Praha: Zvon, 1996, 23-24.

jež ruší jakoukoli transcendentní skutečnost prostřednictvím věčné, nekonečné a neomezené hmoty a následně pak aplikuje atributy transcendentní reality na skutečnosti vnitrosvětské.

III.3.2.2. Marxistické pojetí biologie a života

Zatímco v podkapitole o vesmíru byla předmětem našeho zájmu neživá příroda a dvě fyzikální veličiny – čas a prostor, bude nás teď zajímat příroda živá. V biologii vycházeli Marx a Engels především z Lamarckova pojetí, i když přijímali i Darwinovo učení, které podle nich potvrzovalo správnost jejich názorů. Měli však k němu i kritické výhrady, například Darwinovi vytýkali, že *přejal Malthusovu nauku tak bezvýhradně*.⁹⁶

Řekněme si, jaká je struktura této části. Rozdělíme ji podobně jako předchozí na tři úseky: 1) krátké představení významných objevů na poli biologie; 2) podstata života dle marxismu; 3) kritické zhodnocení.

III.3.2.2.1. Objevy v biologii od druhé poloviny 19. století

V roce 1859 vydává Charles Darwin (1804-1882) spis *O vzniku druhů* o úloze přírodního výběru v evoluci a o dvanáct let později (1871) následuje dílo *O původu člověka*, v níž dokazuje, že přírodní výběr působící na naše opičí předky mohl dát vznik inteligenci a dokonce i morálce. Mezitím však augustiniánský řeholník z Brna Johan Gregor Mendel díky svým pokusům s rostlinami hrachu prokazuje, že „faktory“ (geny) v nich obsažené se dědí nezávisle a nemísí se. Jeho práce však došla docenění až po roce 1900. K propojení Darwinových poznatků a genetiky dochází pak ve 30. - 40. letech 20. století. Evoluce probíhá přírodním výběrem a dalšími náhodnými mechanismy s tím, že postupným hromaděním mutací v izolované populaci vznikají nové druhy.⁹⁷

Roku 1953 dochází k mimořádně významnému objevu. Francis Crick a James D. Watson objevili strukturu dvojité šroubovice deoxyribonukleové kyseliny – DNA. V důsledku toho bylo možné určit, z čeho jsou geny složeny, jak fungují a jak se množí.⁹⁸

V desetiletích následujících po objevu DNA došlo i na tomto poli k významným

⁹⁶ Srov. ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 62.

⁹⁷ Srov. VELASCO Juan, HOBBSOVÁ Amanda: *Dědictví myšlenky*, in: *National Geographic* 2 (2009) 118-119, 118.

⁹⁸ Více o cestě k tomuto objevu: WATSON James D.: *Tajemství DNA*, Praha: Academia 1995.

posunům. Zjistilo se například, že člověk nemá žádné zvláštní geny a dědíme stejný počet genů a ve většině případů i tytéž jako myš (necelých 21 000). Příroda tak k vytvoření nových druhů nepotřebuje různé geny, ale stačí jí jen změna pořadí a způsob jejich užití. Nové objevy v genetice a evoluční biologii také naznačují, že evoluce nepůsobí jen prostřednictvím změny genů, ale i změnami jejich vypínání a zapínání.⁹⁹

Při výzkumu probíhajícího od 70. let 20. století do současnosti na populacích pěnkavek na Galapágách prokázali Peter a Rosemary Grantovi, že evoluční změny mohou být vyvolány nikoliv v průběhu tisíců let, ale „v reálném čase“. Posledním významným počinem v oblasti biologie, který si uvedeme, je dokončení sekvenování lidského genomu, k němuž došlo v roce 2003, tedy 50 let po objevu DNA. Při srovnávání našeho a šimpanzího genomu byla zjištěna výrazná podobnost, jež vypovídá o našem původu ze společného předka.¹⁰⁰

III.3.2.2.2. Podstata života dle marxismu

Na úvod si přečtíme jeden úryvek od Engelse:

Život je způsob existence bílkovin a tento způsob existence záleží v podstatě ve stálé sebeobnově jejich chemických součástí... Všude, kde nacházíme život, nacházíme jej vázaný na nějakou bílkovinu, a všude, kde nacházíme bílkovinu, která není v rozkladu, nacházíme bez výjimky i projevy života... V čem však spočívají tyto projevy života, se kterými se setkáváme všude, u všech živých bytostí? Především v tom, že bílkovina přijímá ze svého okolí jiné vhodné látky, asimiluje je, zatím co jiné, starší části těla se rozkládají a jsou vyměšovány... Život, způsob existence bílkoviny, spočívá tedy především v tom, že bílkovina je v každém okamžiku sama sebou a zároveň něčím jiným, a to ne následkem nějakého procesu, jemuž je podrobena zvenčí, jak tomu může být i u mrtvých těles. Naopak, život, výživou a vyměšováním způsobená výměna látek, je proces, který se děje sám sebou, který svému nositeli, bílku, je inherentní.¹⁰¹

Podle autora náleží procesy spojené s bílkovinami do biologických forem pohybu zahrnujících procesy, jež probíhají uvnitř živých organismů a v nadorganizmových systémech a vůbec v celé biosféře.¹⁰²

Tvrzení marxismu jsou vzhledem k tomu, že se snažil vymezit vůči mechanickému

⁹⁹ Srov. RIDLEY Matt: Moderní Darwinové, in: National Geographic 2 (2009) 120-135, 134.

¹⁰⁰ Srov. VELASCO Juan, HOBBSOVÁ Amanda: op. cit., 119.

¹⁰¹ ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 72-73.

¹⁰² Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 65.

materialismu, zvláštní. Snaha vysvětlit život, stejně jako ducha, vědomí, myšlení a poznání, o němž jsme mluvili výše, je pro dialektický materialismus mimořádně obtížná. Přestože Engels dodává, že *naše definice života je samozřejmě velmi nedostatečná, protože nemohou ani zdaleka zahrnout všechny projevy života, musí se spíše omezit na nejvšeobecnější a nejjednodušší... Měli-li bychom opravdu vyčerpávajícím způsobem pochopit, co je život, musili bychom projít všechny formy jeho jevů, od nejnižších po nejvyšší,*¹⁰³ dopouští se i zde chyby, která zčásti vysvětluje, proč nedokázal uspokojivě vysvětlit fakt života. Tuto, ale i ostatní omyly, si za chvíli rozebereme podrobněji.

Citované úryvky nás tak uvedli do marxistické filosofie přírody. Pusťme se tedy do hodnocení.

III.3.2.2.3. Kritické zhodnocení

První slabiny si povšimneme hned v první větě úvodního úryvku, kde se o životě píše jako o způsobu bytí bílkovin. Ocitáme se tak na cestě, která nás dovede až k vulgárnímu materialismu. Jistě, bílkoviny jsou pro život důležité, bez nich bychom například nemohli pohnout žádnou končetinou a mezi neurony by nedocházelo k předávání vzruchů. Hmota je předpokladem bytí člověka. Ale ať už bychom molekuly bílkovin zkoumali jakkoli, život sám v nich nenalezneme. Můžeme to dokumentovat i na příkladu virů, o nichž se vědci stále přou, zda jsou živé, či nikoliv. Viry přitom mají vlastní genom a proteiny (bílkoviny), takže by dle Engelse živé být měly, jenže pro jejich život je nutný hostitel. Navíc, co se týká umělých bílkovin, i ty se dnes vyrábějí, ale nikdo by neřekl, že se tím vyrábí život. Pokud bychom se snažili vysvětlit život prostřednictvím molekul bílkovin, tak život nebude ničím jiným než fyzicko-chemickým procesem.

Druhou slabinu jmenuje Engels v posledním citovaném úryvku, v němž na konci říká, že bychom museli pro pochopení otázky, co je život, *projít všechny formy jeho jevů, od nejnižších po nejvyšší.* To je právě chyba, protože, jak jsme si před chvílí řekli, při redukci života pouze na bytí bílkovin bychom zůstali na fyziko-chemické rovině a nedokázali bychom tak v žádném případě vysvětlit formy života od jeho nejnižších forem po nejvyšší.

Problémy činí také pochopení aplikace dialektických zákonů na evoluční proces. Zkusme sladit s výše uvedenými objevy především v oblasti genetiky dialektické zákony. Zákon souvislosti? Ano, ten by tu nevalil. Co ale s takovým zákonem o přechodu kvantity

¹⁰³ ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 74.

v kvalitu? Pokud u člověka nedochází ke kvalitativním změnám mimo jiné i díky změnám kvantity, ale pouze změnou písmen A, C, T a G v genetické informaci, tak to přece není změna kvantitativní. A pokud jsou v evolučním procesu změny způsobovány zapínáním a vypínáním genů, tak ani to není kvantitativní změna. Co se pak týká kvalitativních skoků, ty ve vývoji být mohou, ale ne ve smyslu dialektického materialismu, ten musíme ve vědách - - nejen exaktních - opustit.

Nějakou souvislost se zákonem o polární jednotě protikladů zde také nevidíme. Probíhá tu nějaký svár, boj kladného a záporného? V přírodě se samozřejmě střetávají protikladné síly, například dostředivá a odstředivá síla apod., ale to je polarita jiného řádu než ona dialektická.¹⁰⁴

Posledním ze čtveřice zákonů je zákon negace negace. K němu dodejme už jen krátce: vzhledem k tomu, že zde není boj protikladů a svár, nemůže tu docházet ani k negaci, ani negaci negace. Pokud bychom si vzali příklad s obilným zrnkem, tak můžeme pouze konstatovat, že tento příklad není použitelný, protože struktura – genom – podle něhož se děje proces růstu zrnka v obilný klas - se nemění a nedochází tu k boji.

Jak můžeme vidět, dialektické zákony a dialektický proces teze-antiteze-synteze příliš použitelné tedy ve vysvětlení vývoje nejsou. Dříve však, než krátce shrneme část marxismus a příroda, dovolím si na samý závěr ještě jednu malou poznámku. Ve svém nadšení pro Darwinovu evoluční teorii, již aplikoval na život společnosti, poslal Marx Darwinovi jeden výtisk Kapitálu. Adresát jej ale vrátil zpět autorovi. To nám pouze dokresluje dvě skutečnosti: ta první spočívá v chybné extrapolaci evoluční teorie týkající se živočišné říše na lidskou společnost. Druhá tkví v tom, že Marx evoluci nepochopil.

III.3.2.2.4. Závěrečné shrnutí

Můžeme konstatovat, že učení dialektického materialismu o hmotě, času a prostoru se ukázalo být mylné tváří v tvář vědě, jíž se tak rád dovolával. To by bylo ospravedlnitelné s poukazem na stav přírodních věd devatenáctého století. Co už ale zaráží, je fakt, že marxisté i nadále a navzdory novým vědeckým objevům setrvali na názorech Engelse a Marxe a stále přisuzovali hmotě vlastnosti, které prostě nemá.

¹⁰⁴ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 121.

To samé se dá říci i o přístupu marxistů k biologickým otázkám. Omezit život jen na *způsob bytí bílkovin* je redukcí, jež není „vulgárním“ bratrovi dialektického materialismu příliš vzdálená. Zdá se, že otázka života, ducha a smyslu existence, nebo obecně existenciální otázky, o kterých ještě pojednáme, jsou oblasti, v kterých neposkytuje dialektický materialismus uspokojivou odpověď a upadá do ontologického redukcionismu a sklouzává nakonec k materialismu mechanickému.

Ve svém přebujelém sebevědomí se odvážili prohlásit svou pseudovědu za „vědecký světový názor“, v jehož rámci hrála věda pouze roli otroka komunistické ideologie. Ta po nástupu k moci svůj axiomatický „vědecký názor“ prosazovala prostřednictvím šibenic a u popravčích zdí.

IV. HISTORICKÝ MATERIALISMUS

Po tom, co jsme si vysvětlili dialektickou metodu, její zákony, marxistické pojetí hmoty a ducha a pojmání kosmologie a života, které byly především dílem Engelsovým, přejdeme již v této kapitole k historickému materialismu, jenž je převážně výtvorem Karla Marxe. Především si v ní řekneme, jakým způsobem je aplikována marxistická dialektika na společnost a její dějiny.

Cílem této části je ukázat, na jakém principu a dle jakých zákonitostí se vyvíjí a kam směřuje společnost v historii. Do předmětu historického materialismu spadá i otázka tříd, společenskoekonomických formací i učení o komunismu.

Členění kapitoly je následující: První část bude pojednávat o třídách a třídním boji, druhá o základním principu, materiální výrobě a společenských formacích a v další si podrobněji představíme marxistickou kritiku kapitalismu. Po kapitolách třídy a třídní boj, učení o společenských formacích a kritice kapitalismu bude zařazeno hodnocení. Začneme tedy.

IV.1. Třídy a třídní boj

*Dějiny všech dosavadních společností jsou dějinami třídních bojů.*¹⁰⁵ Tak začíná krédo komunismu – Komunistický manifest, sepsaný Marxem a Engelsem v roce 1848.

Hned v dalším odstavci prohlašuje: *Svobodný a otrok, patricij a plebejec, baron a nevolník, cechovní mistr a tovaryš, vedli nepřetržitý boj, tu skrytý, tu otevřený, boj, který pokaždé skončil revolučním přetvořením celé společnosti nebo společným zánikem bojujících tříd.*¹⁰⁶ Takto ve zkratce popisuje Marx podstatu vývoje společnosti, jíž je třídní boj. Ale pro pochopení toho, co to třídní boj je, musíme však definovat třídu. Jenže v samotném Komunistickém manifestu tak Marx a Engels nečiní a ani v jiných spisech nejsou příliš konkrétní. Vyčerpávající definice není obsažena ani v Kapitálu, pouze v nedokončené části Třídy Marx tento pojem konkretizuje, ačkoli zřejmě neměl zcela jasnou představu, jak jej

¹⁰⁵ MARX Karel, ENGELS Bedřich: Manifest Komunistické strany, <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch01.htm>, (13.4. 2010).

¹⁰⁶ Tamtéž, (13.4. 2010).

specifikovat. Ve zmíněném spise píše: *...námezdní dělníci, kapitalisté a pozemkoví vlastníci, tvoří tři velké třídy moderní společnosti, založené na kapitalistickém způsobu výroby... Co tvoří třídu? Na první pohled totožnost důchodů a zdrojů důchodu. Jsou to tři velké společenské skupiny, jejichž komponenti, jedinci, z nichž se skládají, žijí ze mzdy, ze zisku a z pozemkové renty, ze zhodnocování své pracovní síly, svého kapitálu a svého pozemkového vlastnictví. Ale z tohoto hlediska by např. lékaři a úředníci tvořili také dvě třídy atd.*¹⁰⁷ Vzhledem k tomu, že krátce nato zůstal rukopis nedokončený, můžeme jen spekulovat, zda by Marx tuto otázku vyřešil. Definici třídy podal až Lenin ve spisu „Velká iniciativa“, kde říká, že *jako třídy se označují velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému výroby, svým vztahem (zpravidla fixovaným a formulovaným zákony) k výrobním prostředkům, svou rolí ve společenské organizaci práce a konečně způsobem nabývání a velikostí podílu na společenském bohatství, jímž disponují. Třídy jsou velké skupiny lidí, z nichž jedna si přivlastňuje práci druhé...*¹⁰⁸

V tomto textu jsou definovány tyto určující znaky třídy:

1. Místo v systému výroby
2. Vztah k výrobním prostředkům
3. Role ve společenské organizaci práce, tj. kdo vládne
4. Velikost podílu na společenském bohatství
5. Způsob přivlastňování tohoto podílu

Použijeme-li těchto charakteristik na vztah kapitalista-dělník, pak kapitalista vlastní výrobní prostředky, dělník ne. Kapitalista je ovládající, dělník ovládaný. Velká většina podílu na společenském bohatství připadá kapitalistovi (což souvisí s učením o nadhodnotě, o níž budeme mluvit v podkapitole Kritika kapitalismu) a dělníkovi menší podíl. Tento si kapitalista přivlastňuje formou zisku a dělník prostřednictvím mzdy.¹⁰⁹

V procesu výroby existují, jak jsme četli v Komunistickém manifestu, vždy dvě antagonistické třídy, které se vyznačují tím, že jejich cíle a zájmy jsou v rozporu. Marxismus však připouští i existenci neantagonistických tříd, jež mají stejné cíle a zájmy.¹¹⁰ Takovými neantagonistickými třídami jsou proletáři a rolníci.

¹⁰⁷ MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, Praha: Mladá fronta, 1967, 355.

¹⁰⁸ Srov. BOCHĚNSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 66.

¹⁰⁹ Srov. tamtéž, 66-67.

¹¹⁰ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 116-117.

Rozpory mezi antagonistickými třídami se projevují třídním bojem, jenž ve svém důsledku vyvrcholí v sociální revoluci. Tato revoluční situace nastane v kapitalismu takto: *Dělník, místo aby se s pokrokem průmyslu pozvedal, klesá stále hlouběji pod úroveň životních poměrů své vlastní třídy. Dělník se stává pauperem a pauperismus vzrůstá ještě rychleji než obyvatelstvo a bohatství. Z toho jasně vysvítá, že buržoazie je neschopna zůstat nadále panující třídou společnosti a vnucovat celé společnosti podmínky existence své třídy jako zákon, jímž je nutno se řídit. Není schopna vládnout, protože není schopna zajistit svému otroku ani jeho otrockou existenci, protože je nucena nechat ho klesnout do postavení, kdy ho musí sama živit, místo aby on živil ji.*¹¹¹

Následkem tohoto pnutí dochází k revoluci, v níž dochází k uchopení moci dělníky, kteří nastolují nejdříve diktaturu proletariátu, během níž jsou zničeny vykořisťovatelské třídy a dochází k zespolečenštění soukromého vlastnictví. Poté dochází k přechodu do beztřídního komunistického ráje.¹¹²

IV.2. Kritické zhodnocení

První výhrada se týká pojmu třídy. Jak Marxova, tak Leninova definice je nedostatečná k vysvětlení pojmu, protože ji značně zjednodušují. Přece kapitalista by mohl být zároveň pozemkovým vlastníkem a naopak, zrovna tak může být i dělník vlastníkem pozemků (získaných třeba děděním) a mít mzdu a zároveň dostávat i pozemkovou rentu. Je to pak dělník, nebo už ne? Řešení by snad mohlo spočívat v tom, že určíme, jakou výměru pozemku by dělník vlastnil, aby zůstal dělníkem.

Leninova definice i ve srovnání se současnou situací dělníků ve většině kapitalistických zemí také není přesná. Například vztah ovládající-ovládaný. Ve firmě sice je samozřejmě určitá hierarchie, která vydává příkazy, pokud by však vydávala příkazy, které by byly vykořisťující, mají dělníci možnost nejen obrátit se na soudy, ale i svobodně se sdružovat v odborových hnutích a prostřednictvím nich si vymoci zlepšení svých podmínek.

I rozlišení způsobu přivlastňování podílu na společenském bohatství v nynějším kapitalistickém systému nemůžeme zjednodušit na to, že kapitalista dostává podíl ve formě

¹¹¹ MARX Karel, ENGELS Bedřich: Manifest Komunistické strany, <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch01.htm>, (13.4. 2010).

¹¹² Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 306.

zisku a dělník ve formě mzdy. Dělník má možnost například koupit akcie své nebo i jiné firmy, získat tak vlastnický podíl firmy a díky tomu obdržet i podíl na zisku formou dividend. Zůstává tedy dělníkem, nebo již ne?

Vztah k výrobním prostředkům zrovna tak není spolehlivým rozlišujícím znakem mezi kapitalistou a dělníkem. Uvedme konkrétní příklad. Tomáš Baťa v počátcích svého podnikání vlastnil továrnu na výrobu obuvi, ale pracoval tam i jako dělník. Byl tedy kapitalistou a zároveň dělníkem. Takových příkladů se najde bezpochyby více.

To, co jsme dosud uvedli, ukazuje, že stanovení definice, jež by přesně a jasně vymezovala třídy, není tak snadné, jak by si Marx, Lenin i jejich následovníci přáli. Raymond Aron k tomu správně dodává, že otázka vymezení třídy by nevyvolala tolik sporů, nebýt toho, že marxismus přisoudil proletariátu jedinečnou historickou úlohu. A dále se ptá: *Jak ale mohou miliony továrních dělníků, rozptýlené v tisících podniků, něco takového splnit? Z toho plyne druhá otázka, která se tentokrát netýká vymezení, nýbrž jednoty proletariátu. Není těžké zjistit, že manuální pracující v průmyslu mají některé společné rysy, a to jak materiální, tak psychologické: výši příjmů, skladbu výdajů, životní styl, postoj vůči zaměstnání nebo zaměstnavateli, žebříček hodnot atd. Tyto objektivně zjistitelné rysy jsou však společné jen částečně. Francouzští proletáři se v něčem liší od proletářů anglických a v něčem se podobají ostatním svým krajanům. Proletáři žijící ve vesnicích nebo na malých městech toho mají možná více společného se svými sousedy než s dělníky z velkých měst.*¹¹³

Druhá výhrada směřuje k třídnímu boji. Myšlenka třídního boje je alespoň částečně pravdivá. Omyl Marxe a jeho nástupců tkví v tom, že generalizoval způsob výroby za historicky výlučný a nenahraditelný hodnotový základ a dle tohoto kritéria jsou třídy rozřazeny do vzájemně protikladných pozic. Prostřednictvím boje protikladných sociálních tříd dochází k dějinnému pohybu, jenž dosahuje svého vrcholu v okamžiku sociální revoluce, likvidace soukromého vlastnictví a vzniku komunistické beztřídní společnosti a tím se jak dějinný, tak i sociální proces pozastavují.¹¹⁴

Dějiny dvacátého století se rovněž ukázaly být v příkrém rozporu s jiným Marxovým tvrzením v Komunistickém manifestu: *Nacionální rozdíly a protiklady mezi národy mizejí stále víc už s rozvojem buržoazie, svobodou obchodu, světovým trhem, stejnorodostí*

¹¹³ Srov. ARON Raymond: *Opium intelektuálů*, Praha: Mladá fronta, 2001, 80-81.

¹¹⁴ Srov. ČERMÁK Vladimír: *Otázka demokracie 3. Společnost a stát*, op. cit., 125.

*průmyslové výroby a jí odpovídajícími životními poměry.*¹¹⁵ Prokázalo se, že dělicí linie mezi třídami společnosti není určena jen výrobními činiteli a společenský konflikt nemá příčinu jen v ekonomických faktorech. V obou světových válkách, konfliktech mezi Izraelem a arabskými státy nebo válkách v Koreji či Vietnamu hrály mnohem větší, pokud ne výlučnou úlohu, příčiny spojené s nacionalismem a ideologiemi než výrobou. Historie, o níž marxisté prohlašovali, že objevili její zákonitosti a podstatu, jejich teze vyvrátila.

IV.3. Materiální výroba a společenské formace

Nyní už známe marxistické „třídění“ společnosti a proces třídního boje, na jehož základě dochází k dějinnému procesu a jeho vyvrcholení. To nám poskytuje východisko pro další část, jejímž cílem je popsání a vysvětlení materiální výroby, jejího principu a pojmu společenskoekonomické formace. Podle toho bude i koncipována struktura této podkapitoly. Zaprvé – základní princip – tzn. co je pro společnost určující v její existenci. Zadruhé – materiální výroba. V třetí části se podíváme na učení o společenských formacích a státu a konečně ve čtvrté části celou tuto kapitolu zhodnotíme.

IV.3.1. Základní princip

Základní princip definovaný Marxem v předmluvě ke spisu *Ke kritice politické ekonomie* zní následovně: *Bytí lidí není určováno jejich vědomím, nýbrž naopak, jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím... Jako neposuzujeme individuuum podle toho, co si samo o sobě myslí, právě tak nemůžeme takovou epochu převratu posuzovat podle jejího vědomí, nýbrž naopak, toto vědomí musíme vysvětlovat z rozporů materiálního života, z existujícího konfliktu mezi společenskými výrobními silami a výrobními vztahy.*¹¹⁶

Konfliktem mezi výrobními silami a vztahy uvedeným v poslední větě se budeme zabývat v další části. Pro nás je však stěžejní tučně zvýrazněná věta, jež nám říká, že společenské bytí určuje vědomí lidí. Porovnáme-li toto tvrzení s tím, co říká dialektický materialismus o vztahu hmoty a ducha, bude nám Marxova formulace o něco jasnější.

¹¹⁵ MARX Karel, ENGELS Bedřich: Manifest Komunistický manifest <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch02.htm>.

¹¹⁶ MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 186.

Marxismus, jak jsme si už výše řekli, pokládá hmotu za prvotní a ducha za druhotného. Při aplikaci pojmů společenské bytí a společenské vědomí bychom tak dostali následující poučku: *Společenské bytí je prvotní, protože existuje mimo a nezávisle na společenském vědomí lidí a společenské vědomí je druhotné, protože je odrazem společenského bytí...*¹¹⁷

Pojem společenské bytí si musíme dále vysvětlit. Je-li tedy společenské bytí korelátém hmoty, je jasné, že se jedná o skutečnost materiální, jež je základem společenského vědomí i života.

Přistupme k dalšímu kroku a definujme si, co je touto materiální skutečností. Je jí materiální základ společenského života, který zahrnuje přirozeně zeměpisné podmínky a růst a hustotu obyvatelstva, ale nejdůležitější složkou je způsob výroby materiálních statků.¹¹⁸ Tím se myslí způsob výroby statků, které společnost pokládá za důležité. Způsob výroby materiálních statků tedy určuje společenské vědomí¹¹⁹ a *podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec.*¹²⁰

Pojednali jsme tedy o základním principu, fundamentu, na němž stojí společnost a její život. Následující část bude věnována materiální výrobě.

IV.3.2. Materiální výroba

Jako úvod nám i teď poslouží úryvek z předmluvy ke spisu Ke kritice politické ekonomie: *Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil. Souhrn všech těchto výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu společnosti, reálnou základnu, na níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí.*¹²¹

Marxem určená struktura společnosti je tedy postavena takto:

1. VÝROBNÍ SÍLY

2. VÝROBNÍ VZTAHY

¹¹⁷ KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 225.

¹¹⁸ Srov. tamtéž, 359.

¹¹⁹ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 78.

¹²⁰ MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 186.

¹²¹ Tamtéž, 186.

3. PRÁVNÍ A POLITICKÁ NADSTAVBA

4. FORMY SPOLEČENSKÉHO VĚDOMÍ

Takto vypadá marxistické schéma společnosti. Každý z těchto čtyř stupňů si postupně vyložíme. Začneme po pořádku.

1. Výrobní síly jsou charakterizovány dvěma činiteli - pracovními prostředky - lidmi

Zvolené pořadí není náhodné a má svůj význam, protože jsou to právě pracovní prostředky, které dělají ze zvířete člověka. Marx o nich v Kapitálu říká: *Pracovní prostředek je věc nebo komplex věcí, které dělník vsunuje mezi sebe a pracovní předmět a které mu slouží jako vodič jeho působení na tento předmět... Použití a vytvoření pracovních prostředků, ačkoli je v zárodku vlastní již některým druhům zvířat, je specificky charakteristickým rysem lidského pracovního procesu, a proto Franklin definuje člověka jako „a toolmaking animal“, jako živočicha dělajícího nástroje. Pracovní prostředky jsou také dle Marxe kritériem, dle něhož se liší ekonomické epochy, jsou měřítkem vývoje lidské pracovní síly a ukazatelem společenských vztahů, za nichž se pracuje.¹²²*

Přestože jsou pracovní prostředky hlavním elementem, který dělá člověka člověkem a odlišuje ho od zvířete, přisuzuje marxismus nejdůležitější úlohu právě člověku. On je tím, kdo pracovní prostředky používá a přetváří za jejich pomoci přírodu.¹²³

2. Výrobní vztahy – (Marx je nazývá také vlastnickými vztahy, jež určují, kdo ovládá výrobní prostředky) tyto tvoří základnu společnosti, ale jsou závislé na výrobních silách. Na druhé straně jsou nutné a nezávislé na vůli lidí, to znamená, že existují objektivně a nejsou určovány přáními člověka, ale úrovní rozvoje výroby.¹²⁴

Možná nám nebude úplně jasné, proč jsou výrobní vztahy nezávislé na vůli lidí, když to jsou vztahy právě mezi nimi. Pro zdůvodnění si uveďme příklad: máme-li továrnu na výrobu aut, jsou v ní umístěny určité stroje na řezání plechů, na sváření, lakování atd., tedy pracovní prostředky a každý z těchto pracovních prostředků musí být obsluhován a ovládán pracovníkem továrny – mechatronikem, svářečem nebo lakýrníkem. Máme-li tak stanoveny pracovní prostředky a výrobní způsob, jsou tím dány nutné a nezávislé na vůli lidí i výrobní vztahy.¹²⁵

¹²² Srov. MARX Karel: Kapitál I., op. cit., 198-199.

¹²³ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 247.

¹²⁴ Srov. tamtéž, 255.

¹²⁵ Srov. BOCHEŇSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 80.

Výrobní vztahy náleží určité třídě a jsou určujícím elementem pro právní a politickou nadstavbu i pro formy společenského vědomí. Tyto jsou pak výsledkem potřeb, činností a cílů třídy ovládající výrobní vztahy.

3. Právní a politická nadstavba – ta závisí na základně - výrobních vztazích. Co se má touto nadstavbou na mysli? Pokud jde o právní složku nadstavby, jsou v ní zahrnuty zákony, soudy a podobně, zkrátka právní systém. Politickou složkou se pak rozumí instituce a organizace (mezi nimi i církve), ale i stát.

4. Formy společenského vědomí – Marx je popisuje jako formy, s jejichž pomocí si lidé uvědomují a vybojuvávají konflikt, k němuž dochází během sociálního převratu, jehož podstatou je změna ekonomické základny. Náleží mezi ně formy právní, politické, náboženské, umělecké i filosofické, jež Marx podřazuje pod formy ideologické.¹²⁶ V souhrnu tedy můžeme tyto ideologické formy charakterizovat jako veškerou duchovní náplň života lidí. Je duchovním obrazem¹²⁷ a odráží názory vládnoucí třídy, jež *má k dispozici prostředky materiální produkce a disponuje zároveň prostředky duchovní produkce, takže si tím zároveň zpravidla podřizuje myšlenky těch, kterým chybějí prostředky duchovní produkce. Vládnoucí myšlenky nejsou nic jiného než ideový výraz vládnoucích materiálních vztahů, jsou to vládnoucí materiální vztahy, pojaté jako myšlenky.*¹²⁸

IV.3.3. Společenské formace

Předcházející dvě kapitoly, v nichž jsme vmluvili o třídách, třídním boji, základním principu a materiální výrobě, nás v těchto oblastech obeznámily se základními tezemi marxismu a budou nás provázet i v dalších částech. Avšak právě učení o společenských formacích je jakýmsi svorníkem dosavadního výkladu o historickém materialismu.

Na začátku bude užitečné si zopakovat některé součásti marxismu, o nichž jsme mluvili v dialektickém materialismu a které se uplatňují i v historickém vývoji.

Jak v dialektickém, tak i v historickém materialismu a jeho pojmání dějin a společnosti jsou obsaženy tři charakteristické prvky: **1. Determinismus**

2. Evolucionismus

3. Monismus

¹²⁶ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 186.

¹²⁷ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Slovník filosofických pověr, op. cit., 55.

¹²⁸ MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 158-159.

Historický materialismus je **deterministický**, protože dějinný a sociální proces je nutným důsledkem hospodářských a materiálních podmínek a příčin. **Monistický**, poněvadž všechny historické a společenské skutečnosti, i duševní a duchovní, vycházejí z materiálního způsobu výroby statků,¹²⁹ a **evolucionistický**, jelikož chápe dějinný vývoj jako stálý a nutný pokrok.

I v historickém materialismu se při popisu vývoje společnosti uplatňuje trojčlenné dialektické schéma, tj. TEZE-ANTITEZE-SYNTETIZE, a historický vývoj se rovněž řídí stejnými dialektickými zákony: **1. zákon polární jednoty protikladů**

2. zákon přeměny kvantity v kvalitu

3. zákon negace negace

4. zákon souvislosti

K dějinnému vývoji dochází také podobným způsobem jako v dialektickém materialismu k vývoji hmoty. Historický vývoj tedy není lineární, ale dochází v něm ke skokům. Jedná se tu o podobné „schodišťové“ schéma, jaké jsme si načrtli výše.

Tolik k zopakování. Nyní se dejme do analýzy učení o společenských formacích.

V předchozí podkapitole jsme mluvili o tom, jaká je struktura společnosti: 1. Výrobní síly; 2. Výrobní vztahy; 3. Právní a společenská nadstavba; 4. Formy společenského vědomí. Na základě interferencí mezi těmito čtyřmi úrovněmi společnosti dochází dle Marxe k vývoji tím, že *na jistém stupni svého vývoje se materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu s existujícími výrobními vztahy nebo – což je jen právní výraz toho – s vlastnickými vztahy, uvnitř nichž se dosud pohybovaly. Zforem vývoje výrobních sil se tyto vztahy proměňují v jejich pouta. Nastává pak epocha sociální revoluce. Se změnou ekonomické základny dochází pomaleji nebo rychleji k převratu celé ohromné nadstavby.*¹³⁰

Tedy základním prvkem ve struktuře společnosti, jenž je příčinou změny, jsou výrobní síly, které se dostávají do rozporu s výrobními vztahy. Můžeme to vysvětlit, i za pomoci zákona přeměny kvantity v kvalitu. Ve výrobních silách dochází k postupnému nárůstu kvantitativních změn a tím i ke zvyšování napětí mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Na určitém stupni však nakonec dochází ke kvalitativnímu – dialektickému – skoku, v jehož důsledku se mění výrobní (vlastnické) vztahy a spolu s nimi i nadstavba a formy společenského vědomí, jež z výrobních vztahů – ekonomické základny - vyrůstají.

¹²⁹ Podle Engelse *je nutno poslední příčiny všech společenských změn a politických převratů hledat, ... ve změnách způsobu výroby a směny; je nutno hledat je nikoliv ve filosofii, nýbrž v ekonomii příslušné epochy.* ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 231.

¹³⁰ MARX Karel: *Odcizení a emancipace člověka*, op. cit., 186.

Čím to však je, že se vztahy mění až po výrobních silách? Výrobní síly totiž tvoří obsah, zatímco výrobní vztahy jsou formou, která je stabilnější než obsah.¹³¹ Pokud by se totiž forma, tj. výrobní vztahy, měnila okamžitě a bez prodlení spolu se změnou obsahu - výrobních sil, nedocházelo by k žádnému napětí, rozporům, a proto ani k žádným kvalitativním skokům, vývoj společnosti by tak probíhal lineárně.

Abychom si tento konflikt mezi výrobními silami a výrobními vztahy osvětlili více, uveďme jednu část Komunistického manifestu, pojednávající o narůstajícím napětí v kapitalistické výrobě: *Svémi buržoazními výrobními a směnnými vztahy, buržoazními vlastnickými vztahy vykouzlila moderní buržoazní společnost tak mohutné výrobní a směnné prostředky, že se podobá čaroději, který už není s to zvládnout podzemní mocnosti, jež vyvolal v život. Dějiny průmyslu a obchodu jsou už po několik desetiletí jen dějinami vzpoury, moderních výrobních sil proti moderním výrobním vztahům, proti vlastnickým vztahům, které jsou podmínkou existence buržoazie a jejího panství. Stačí poukázat na obchodní krize, které se periodicky opakují a stále nebezpečněji ohrožují existenci celé buržoazní společnosti... Za těchto krizí propuká společenská epidemie, která by se všem dřívějším epochám zdála nesmyslná - epidemie nadvýroby... Výrobní síly, které má (společnost) k dispozici, neslouží už rozvoji buržoazních vlastnických vztahů; naopak, zmohutněly příliš pro tyto vztahy, které se stávají jejich brzdou; a jakmile začnou tyto překážky zdolávat, uvádějí celou buržoazní společnost do nepořádku, ohrožují existenci buržoazního vlastnictví. Buržoazní vztahy se staly tak těsnými, že už nepojmou bohatství, které vytvořily.*¹³²

V důsledku dalšího vzrůstu výrobních sil nakonec dochází k sociální revoluci, která znamená *kvalitativní skok ve vývoji společnosti*, v jehož důsledku nahrazuje jedna společenská formace druhou, a řeší konflikt vzájemně antagonistických tříd ve společnosti i nových výrobních sil a zastaralých výrobních vztahů.¹³³ Spolu s novými výrobními vztahy se následně mění i celá právní a politická nadstavba a formy společenského vědomí.

Po tom, co jsme si vysvětlili, jakými zákonitostmi a jakým způsobem dochází ke konfliktu mezi výrobními silami a základnou a jeho vyústění v sociální revoluci, se konečně dostáváme k hlavnímu předmětu tohoto oddílu, a to je marxistické učení o společenských formacích.

¹³¹ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, op. cit., 87.

¹³² MARX Karel, ENGELS Bedřich: *Manifest Komunistické strany*, <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch01.htm>, (13.4. 2010).

¹³³ Srov. KONSTANTINOV F. V. a kol.: op. cit., 346-349.

Co to vlastně společenská formace je: *Určitý historický typ společnosti s daným způsobem výroby, základnou a nadstavbou, které jsou pro něj charakteristické.* Marx i Engels jich v dějinách rozlišují pět: **1. Prvobytně pospolná společnost**

2. Otrokářská společnost

3. Feudální společnost

4. Kapitalistická společnost

5. Socialistická společnost¹³⁴

Po tomto výčtu se na následujících řádcích zaměříme na jednotlivé typy společenských formací, především pak na první tři, ty už jsou totiž minulostí a v dalším výkladu se o nich příliš zmiňovat nebudeme. U kapitalismu a socialismu se omezíme na základní informace, poněvadž tyto dvě formace budou dále předmětem podrobnějšího výkladu. Nejdůležitějšími charakteristikami jsou pro nás výrobní síly a výrobní způsob, a proto se budeme věnovat zvláště jim, právní a politickou nadstavbu a formy společenského vědomí zmíníme jen velmi krátce.

1. Prvobytně pospolná společnost

K této společenské formaci si uvedeme dva texty Marxe a Engelse, jež pojednávají o výrobních silách, vztazích i právní a politické nadstavbě. Ten první, Marxův, pochází ze spisu *Feuerbach. Protiklad materialistického a idealistického názoru* a krátce a výstižně nám vysvětlí, jaká byla dle marxismu podoba **výrobních sil prvobytně pospolné společnosti**. Ta podle něj *odpovídá nevyspělému stupni výroby, kdy se národ živí lovem a rybolovem, chovem dobytka nebo najevo zemědělstvím, které ovšem předpokládá veliké množství neobdělávané půdy.*¹³⁵

Tolik tedy Marx k výrobním silám. Druhý text od Engelse ale tak stručný nebude. Pochází ze spisu *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, a jak uvidíme, autor se v něm doslova rozplývá nad prvobytnou společností, již popisuje na základě společenského zřízení amerických indiánů. Úryvek zní následovně: *A toto rodové zřízení se vši dětskostí a prostotou je nádherným zřízením! Bez vojáků, četníků a policajtů, bez šlechty, králů, místodržících,*

¹³⁴ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, op. cit., 89.

¹³⁵ MARX Karel: *Odcizení a emancipace člověka*, op. cit., 140.

Engels popisuje tento typ společnosti v knize *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*; Srov. ENGELS Bedřich: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949, 25-30.

prefektů nebo soudů, bez vězení, a soudních procesů jde všechno svým řádným chodem. Všechny hádky a spory rozsuzuje shromáždění těch, jichž se týkají, rod nebo kmen anebo jednotlivé rody mezi sebou – jen jako krajní zřídka kdy používaný prostředek hrozí krevní msta... Ačkoliv je zde mnohem více společenských záležitostí než u nás – domácnost je společná pro celou řadu rodin a je komunistická, půda je vlastnictvím kmene, jenom zahrádky jsou dočasně přidělovány domácnostem – přesto není ani stopy po našem rozsáhlém a spletitém správním aparátu. Zúčastnění rozhodují a ve většině případů stoletý obyčej již všechno uspořádal. Chudáků a nuzných zde nemůže být, komunistická domácnost a rod znají své povinnosti k starým, nemocným a válkou zmrzačeným. Všichni jsou si rovni a jsou svobodni - také ženy.¹³⁶

Výrobní vztahy se tedy vyznačují neexistencí soukromého vlastnictví, to je naopak společné, a **právní a politická nadstavba** je založena na obyčeji, tradici a kmenovém shromáždění.

2. **Otrokářská společnost**

Postupem času však docházelo k rozvoji jak v zemědělství, tak i v domestikaci zvířat. To nakonec vedlo k *první velké společenské dělbě práce*, totiž oddělení pastýřských kmenů od ostatních barbarů. V dalším vývoji pak zemědělská a řemeslná výroba i chov dobytka produkovaly přebytky, ale zároveň zvyšovaly i množství práce pro jednotlivce, což způsobilo potřebu dalších pracovních sil. Ty byly získávány díky válkám, které byly zdrojem zajatců-otroků a díky tomu došlo i k třídnímu rozdělení společnosti na pány a otroky, tedy vykořisťovatele a vykořisťované.¹³⁷ Odstranění zbytků prvobytně pospolné společnosti spatřuje Engels v Kleisthenesově ústavě athénskému státu, jež zcela ignorovala rodové zřízení.¹³⁸ Ve druhém státním útvaru, Římské říši, jež pohltila Athény i celé Řecko, dovršil konec prvobytné společnosti a rodového zřízení boj mezi populem, tj. svobodnými římskými občany, a plebejci.¹³⁹ První sociální revoluce, z níž vznikla otrokářská společnost, byla na světě.

¹³⁶ ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949, 89-90.

¹³⁷ Srov. tamtéž, 143-145.

¹³⁸ Srov. ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, op. cit., 107.

¹³⁹ Srov. tamtéž, 117.

Kromě vzniku tříd a třídního boje dochází v antické době k rozvoji obecního a státního vlastnictví, jehož vznik je dán smluvním nebo násilným spojením kmenů v město. Zároveň s tím se rozvíjí i movité a nemovité soukromé vlastnictví.¹⁴⁰ Právě soukromé vlastnictví je příčinou vzniku protikladu mezi městem a venkovem. Ve městě se koncentruje obyvatelstvo, administrativa, byrokracie, kapitál apod., venkov je zase na druhé straně izolovaný a rozdrobený.¹⁴¹

Shrneme-li předchozí text, jsou **výrobní vztahy v otrokářské společnosti** určovány dvěma antagonistickými třídami, otrokáři a otroky, a obecním a státním vlastnictvím, které se ale týká jen měst, a soukromým vlastnictvím jak movitého a nemovitého majetku, tak i lidí, tj. otroků (dle římského práva byl otrok věcí). **Výrobními silami** je chov dobytka a otroky obhospodařované statky, tzv. latifundie.¹⁴² **Právní a politickou nadstavbou** je athénský stát se svými zákony a Římská říše a římské právo.

3. Feudální společnost

Postupem doby však i antická otrokářská společnost Římské říše upadala a její výrobní vztahy se stávaly těsnými pro nově se rodící výrobní síly. Nadešel čas pro druhou sociální revoluci – revoluci feudální.

Přípravou pro ni byly útoky barbarů, zvláště Germánů, na Římskou říši a v jejich důsledku docházelo k plundrování a ničení výrobních sil a vůbec k hospodářskému poklesu. Z těchto podmínek a z nich plynoucí organizace výbojů *se pod vlivem vojenské organizace Germánů vyvinulo feudální vlastnictví*, které je sice také založeno na pospolitosti stejně jako vlastnictví v prvobytně pospolné společnosti a obecní vlastnictví ve společnosti antické, ale proti této pospolitosti stojí ne otroci, ale nevolní drobní rolníci. S rozvojem feudalismu je spojen i protiklad venkova k městům. Hierarchická struktura pozemkového vlastnictví a družiny k jeho ochraně zajišťovaly šlechtě moc nad nevolníky. Feudální systém byl tedy sdružením proti třídě vyrábějících-ovládaných.¹⁴³

Městskou obdobou feudální organizace na venkově bylo *vlastnictví korporativní, feudální organizace řemesla*. Ty se pak organizovaly v cechách. Postupně se konstituoval

¹⁴⁰ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 141.

¹⁴¹ Srov. tamtéž, 161-162.

¹⁴² Srov. ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, op. cit., 134-135.

¹⁴³ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 142.

i vztah mezi mistrem, tovaryšem a učněm a vytvořila se i podobná hierarchická struktura jako na venkově.¹⁴⁴

Za feudalismu se tedy **výrobní síly** skládaly ze dvou hlavních součástí, a to řemeslné výroby a rolnictví. **Výrobní vztahy** jsou poznačeny antagonismem mezi dvěma třídami – feudály, mezi něž patří panovník, šlechta a církev, a nevolníky. Oproti otroctví je však postavení nevolníka přece jen jiné, není například považován za věc a není tak ani úplným vlastnictvím feudálů.¹⁴⁵ I mezi tovaryši a mistry existuje jistý antagonismus, ale ne tak vypjatý jako mezi nevolníky a feudály, protože *cechovní řády se staraly o to, aby se dnešní tovaryš stal zítřejším mistrem.*¹⁴⁶

4. Kapitalistická společnost

Avšak i ve feudální společnosti docházelo k růstu výroby a rozvoji průmyslu, jenž uvedl do pohybu třetí sociální revoluci v dějinách, kapitalistickou. Její průběh popisuje Engels takto: *převrat v průmyslu nejprve jednoduchou kooperací a manufakturou. Soustředování dosud rozptýlených výrobních prostředků ve velkých dílnách, tím jejich přeměnu z výrobních prostředků jednotlivcových ve společenské – přeměna, která se vcelku nedotýká formy směny. Dřívější formy přisvojování platí nadále. Objevuje se kapitalista: jako vlastník výrobních prostředků si přivlastňuje i výrobky a dělá z nich zboží. Výroba se stala společenským aktem: směna a s ní přisvojování zůstávají individuálními akty, akty jednotlivými: společenský výrobek je přivlastňován kapitalistou – jednotlivcem.*¹⁴⁷

Výsledkem nového hospodářského a společenského systému je řada základních rozporů: 1. Protiklad mezi proletářem a buržoasií

2. Rozpor mezi společenskou organizací v jednotlivé továrně a společenskou anarchií v celkové výrobě

3. Modernizace výroby a stoupající počet nezaměstnaných dělníků, nadbytek výrobních prostředků a nadbytek dělníků

4. Uznání společenské povahy výrobních sil vůči individuálnímu přivlastňování výrobků¹⁴⁸

¹⁴⁴ Srov. tamtéž, 142.

¹⁴⁵ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, op. cit., 91.

¹⁴⁶ ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 235.

¹⁴⁷ Srov. tamtéž, 246-247.

¹⁴⁸ Srov. ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 247.

Třídou, jež tento řád vytvořila a ovládá jej, je buržoasie. Ta v zájmu rozvoje kapitalismu také odstranila veškerá stavovská privilegia vládnoucí třídy duchovenstva a šlechty, které jim poskytovalo feudální zřízení. Namísto nich zavedla buržoasie volnou soutěž, volnost pohybu, rovnoprávnost vlastníků zboží apod.¹⁴⁹

Tak tedy, hlavním rysem **výrobních vztahů** kapitalistické společenské formace je antagonismus mezi třídou proletářů a kapitalistů. Proletáři sice už nejsou v otroctví ani v poddanství, ale jsou spoutáni výrobním způsobem. V jejich vlastnictví nejsou žádné výrobní prostředky a jimi vyráběné zboží také ne. Ty jsou naopak ve vlastnictví kapitalisty. Ve **výrobních silách** nejprve převládají manufaktury, později jsou nahrazeny velkopřmyslem. **Právní a politickou nadstavbou** kapitalistické společnosti je liberální buržoazní demokracie.

5. Socialistická společnost

Kapitalismus dle marxismu samozřejmě není konečným stupněm vývoje lidské společnosti. Tím je socialistická společenská formace, k níž vede cesta skrze čtvrtou a poslední sociální revoluci – socialistickou – a ta smaže veškeré rozpory a protiklady. Její průběh nám osvětlí opět jeden Engelsův text: *Vyřešení rozporů: Proletariát se chápe veřejné moci a přeměňuje z této moci společenské výrobní prostředky, vyklouzávající z rukou buržoasie, ve veřejné vlastnictví. Tímto aktem osvobozuje výrobní prostředky od jejich dosavadní vlastnosti jako kapitálu a dává jejich společenské povaze plnou možnost, aby se prosadila. Nyní je možná společenská výroba podle předem stanoveného plánu. Rozvoj výroby činí další existenci různých společenských tříd anachronismem. V té míře jak mizí anarchie společenské výroby, usíná i politická autorita státu. Lidé, konečně páni svého vlastního způsobu zespolečenštění, se tím zároveň stávají pány přírody, pány sebe samých – svobodnými.*¹⁵⁰

¹⁴⁹ Srov. tamtéž, 231-232.

¹⁵⁰ Tamtéž, 247-248.

Engels jako hlavní opatření, která jsou nutným důsledkem poměrů kapitalistické společnosti, jmenuje tato:

1. Omezení soukromého vlastnictví progresivními daněmi, značné dědické daně, odstranění dědictví v boční linii (bratři, synovci atd.), nucené půjčky atd.
2. Pozvolné vyvlastňování velkostatkářů, továrníků, majitelů drah a rejdářů, částečně konkurencí státního průmyslu, částečně přímo odškodněním v asignátech.
3. Konfiskace jmění všech emigrantů a rebelů proti většině národa.
4. Organizace práce nebo zaměstnání proletářů v národních velkostatech, továrnách a dílnách, čímž se odstraní konkurence dělníků mezi sebou, a továrníci, pokud ještě budou existovat, budou nuceni platit zvýšenou mzdu jako stát.
5. Stejná pracovní povinnost pro všechny členy společnosti až k úplnému zrušení soukromého vlastnictví, vytvoření průmyslových armád zvláště pro zemědělství.

Takto má vypadat v Engelsově představě jistá budoucnost lidstva. Po uchopení moci proletariátem a období diktatury proletariátu vychází nová společnost, jejíž **výrobní vztahy** už nejsou deformovány existencí soukromého vlastnictví a třídními rozdíly, nýbrž mají společenský charakter. Ve **výrobních silách** vládne efektivní a plánovitě řízený průmysl. V **právní a politické nadstavbě** jsou odlišena dvě období. První jsme už jmenovali, je jím diktatura proletariátu. V druhém potom dochází ke zrušení státu.

Tímto končíme výklad o jednotlivých typech společenských formací, ale v obecném výkladu ještě budeme dále pokračovat. Je nutné předeslat, že o posledních dvou společenských formacích, kapitalistické a socialistické, ještě budeme mluvit v podrobnějším pojednání. Vraťme se však nyní k tématu formací.

Zánik společenské formace podle Marxe nikdy nenastává dříve, než jsou *rozvinuty všechny výrobní síly, jimž poskytuje dost prostoru* a zrovna tak k přeměně výrobních vztahů nedojde, dokud neuzrají materiální podmínky *v lůně společnosti samé*.¹⁵¹

Žádnou z dějinných etap společenských formací Marx nezavrhuje, ba naopak označuje *asijský, antický, feudální a moderní buržoazní výrobní způsob za progresivní epochy ekonomické společenské formace*. O posledním z jmenovaných pak prohlašuje: *Buržoazní výrobní vztahy jsou poslední antagonistická forma společenského výrobního procesu, antagonistická nikoli ve smyslu individuálního antagonismu, nýbrž ve smyslu antagonismu vyrůstajícího ze společenských životních podmínek individuí; ale výrobní síly, které se vyvíjejí v lůně buržoazní společnosti, vytvářejí rovněž materiální podmínky k řešení tohoto antagonismu. Touto společenskou formací tedy končí předhistorie lidské společnosti*.¹⁵²

Jak můžeme z předešlého a vůbec z celého oddílu o společenských formacích vysledovat, jedná se zde o aplikaci dialektické metody, to znamená TEZE- ANTITEZE-

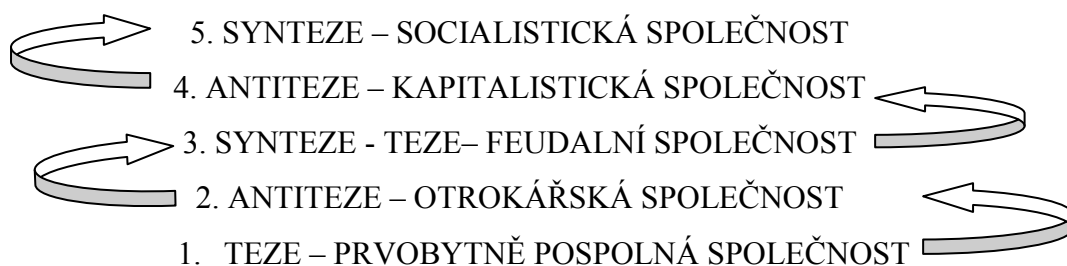
-
6. Soustředění úvěrového systému a peněžního obchodu v rukou státu prostřednictvím národní banky se státním kapitálem, potlačení všech soukromých bank a bankéřů.
 7. Rozmnožení národních továren, železnic a lodí, obdělání vši dosud neobdělané půdy a zvýšení výnosnosti všech obdělávaných pozemků ve stejném poměru, jak se zvětšuje množství kapitálu a dělníků, jež má národ k dispozici.
 8. Výchova všech dětí od okamžiku, kdy mohou postrádat mateřské péče, v národních ústavech a na národní útraty. Spojování výchovy s tovární výrobou.
 9. Zřízení velikých paláců na národních pozemcích jako společná bydliště pro skupiny občanů, kteří provozují jak průmysl, tak zemědělství a slučují v sobě výhody městského i venkovského života, aniž trpí jednostranností a nevýhodami obou těchto způsobů života.
 10. Zničení všech nezdravých a špatně stavěných obydlí i městských čtvrtí.
 11. Stejně dědické právo pro manželské i nemanželské děti.
 12. Soustředění dopravnictví v rukou národa.

ENGELS Bedřich: Zásady komunismu, <http://www.sds.cz/view.php?cisloclanku=2005121501>, (13.4.2010).

¹⁵¹ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 186.

¹⁵² Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit. 186-187.

SYNTEZE. První společenská formace – beztřídní prvobytně pospolná společnost se společenskými výrobními vztahy je podle toho, co jsme se dozvěděli od Engelse, jakýmsi předobrazem budoucí socialistické společnosti, která je ovšem na nesrovnatelně vyšším stupni rozvoje, na němž je člověk pánem přírody i sebe sama. Mezi první a poslední formací jsou pak tři mezistupně společnosti otrokářské, feudální a kapitalistické.¹⁵³ Jedná se tu tedy o spirálovitý vývoj, který můžeme vyjádřit tímto způsobem:

Jde tu tedy o určité cyklické vycházení a následný návrat na vyšší úrovni.

Předtím, než se pustíme do kritického hodnocení marxistického učení o prvotním principu, materiální výrobě a učení o společenských formacích, si však musíme také povědět o náhledu Marxe a Engelse na stát a právo. Mohli bychom se totiž zeptat, proč by měl být v posledním stupni společenské formace stát zrušen. Pojďme proto prozkoumat, z jakých důvodů vůbec stát (a s ním i dle marxismu právo) vznikl, jaké jsou podmínky jeho dosavadního trvání i jeho budoucího zániku v socialistické společnosti.

IV.3.4. Marxismus a stát

Marxistické učení o státu je rozseto v řadě prací, pro nás však budou směrodatné především dvě, a to Komunistický manifest a zejména Engelsova kniha Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu. Ta je v tomto ohledu klíčovým dílem marxistické nauky.

¹⁵³ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 92.

Stát vznikl zničením rodového zřízení v důsledku dělby práce a následného rozštěpení společnosti do tříd,¹⁵⁴ k němuž došlo v době utváření athénskému státu¹⁵⁵. Stát tak dle Engelse *není mocí vnucenou společnosti zvenčí a není ani „skutečností mravní ideje“, „obrazem a skutečností rozumu“, jak tvrdí Hegel, ale je to výtvar společnosti na určitém stupni vývoje, doznáním zabřednutí společnosti do neřešitelného rozporu samé se sebou a rozdělení do nesmiřitelných protikladů, jež není s to zvládnout. Avšak aby tyto protiklady, třídy s protichůdnými hospodářskými zájmy, nezničily sebe i společnost v neplodném boji, stala se nutností moc, která stojí zdánlivě nad společností a má tento konflikt tlumit a držet v mezích „pořádků“, a touto mocí, která ze společnosti vzešla, ale staví se nad ni a odcizuje se jí, je stát.*¹⁵⁶ Dále pak autor říká: *Ježto stát vznikl z potřeby brzditi třídní rozpory, jelikož však zároveň vznikl uprostřed konfliktu těchto tříd, je zpravidla státem nejmocnější, hospodářsky vládnoucí třídy, která se tím stává politicky vládnoucí třídou a tak získává nové prostředky k ujařmení a vykořisťování potlačené třídy.*¹⁵⁷ Obdobný náhled na stát je obsažen už v Komunistickém manifestu, kde se píše: *Politická moc ve vlastním smyslu slova je organizované násilí jedné třídy k potlačování druhé.*¹⁵⁸ Právní systém státu je pak dle Marxe jen vůlí vládnoucí třídy povýšenou na zákon.¹⁵⁹

Avšak na určitém vývojovém stupni výroby přestanou být třídy dle Engelse nutností, ale stávají se přímou překážkou výroby a padnou zrovna tak neodvratně, jako předtím vznikly. Se zánikem tříd nevyhnutelně zanikne i stát. *Společnost, která nové organizuje výrobu na základě svobodného a rovného sdružení výrobců, uloží státní aparát tam, kam bude patřit, do muzea starožitností, vedle kolovratu a bronzové sekery.*¹⁶⁰

¹⁵⁴ Srov. ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, op. cit., 151.

¹⁵⁵ Srov. tamtéž, 100n.

¹⁵⁶ Srov. tamtéž, 152.

¹⁵⁷ Tamtéž, 154.

¹⁵⁸ MARX Karel, ENGELS Bedřich: Manifest Komunistické strany, <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch02.htm>, (13.4. 2010).

¹⁵⁹ Tamtéž, (13.4. 2010).

Ve svém základu byla marxistická teorie práva *sociologická a zajímala se nejen o právo jak o normativní systém, ale především o to, jaký je jeho společenský původ a působení. Jejím teoretickým podkladem byla právě ona zmíněná Marxova myšlenka, že právo je na zákon povýšená vůle vládnoucí třídy podmíněná materiálními životními podmínkami společnosti, a dále Leninova koncepce státu jako mocenské organizace vládnoucí tříd. Ze spojení těchto dvou myšlenek vznikla pak i teze o nerozlučném spojení státu a práva. Dalším filosofickým základem marxistické teorie práva byla podmíněnost práva jako nadstavbového normativního systému nad společenskou základnou, tj. ekonomikou společnosti. Z této podmíněnosti vycházel Engelsův výklad vzniku práva ve společnosti jako přetváření „právnických motivů“ ve vědomí vládnoucí třídy v závazný normativní systém.* Srov. KNAPP Viktor: Teorie práva, Praha: C. H. Beck, 1995, 4.

¹⁶⁰ Srov. ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, op. cit., 156.

Podobně mluví i Marx v kritice francouzského socialisty Proudhona Bída filosofie o zrušení tříd a z toho plynoucím zániku politické moci: *Podmínkou osvobození pracující třídy je zrušení každé třídy. Tak jako podmínkou osvobození třetího stavu, měšťáckého pořádku, bylo zrušení všech stavů a všech řádů. Pracující třída nahradí během svého vývoje starou měšťáckou společnost asociací, která vyloučí třídy a jejich antagonismus, a přesně řečeno nebude již politické moci, protože právě politická moc je oficiálním výrazem třídního antagonismu uvnitř měšťácké společnosti.*¹⁶¹

V samém závěru svého díla o původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu nakonec Engels v úryvku z knihy *Ancient Society*, z níž ve své knize v notné míře vychází, nastiňuje svou představu budoucí společnosti: *Demokracie ve správě, bratrství ve společnosti, rovnost práv, všeobecná výchova posvětit příští vyšší stupeň společnosti, k níž zkušenost, rozum a věda neustále směřují. Bude znovuoživením - avšak ve vyšší formě – volnosti, rovnosti a bratrství starých rodů.*¹⁶²

Dle Marxe a Engelse tedy stát po nástupu socialismu zanikne, protože již nebude žádné třídy, která by jej využívala k udržení své hospodářské a politické moci a vykořisťování. V kritickém zhodnocení, jež bude následovat, si řekneme, v čem spočívají nedostatky marxistického pojetí státu.

IV.3.5. Kritické zhodnocení

Kritika bude strukturována do následujících částí. Nejdříve budeme hodnotit základní princip, jenž, jak jsme napsali, je tím, co je pro danou společnost určující v její existenci. Spolu s tím se budeme soustředit i na materiální výrobu a nakonec na společenské formace a stát.

Tak tedy, **bod první** – základní princip a materiální výroba. Určujícími prvky ve struktuře lidské společnosti jsou výrobní způsob materiálních statků a na něm závislé výrobní vztahy, tj. ekonomická základna, na níž spočívá právní a politická nadstavba a formy společenského vědomí. Veškerý duševní a duchovní život a činnost lidí je tak produktem výrobních vztahů společnosti. Dokonce ani sociální revoluce, jak jsme si mohli výše přečíst

¹⁶¹ MARX Karel: Bída filosofie, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1950, 146.

¹⁶² ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, op. cit., 160.

v úryvcích ze spisu Ke kritice politické ekonomie, nevycházejí z ničeho jiného než z přetlaku, jež vytvářejí nově se rodící výrobní síly na staré výrobní vztahy.

Jistě má Marx a Engels pravdu v tom, že materiální potřeby a zájmy a jejich zajištění je pro každého člověka i celou společnost velmi důležité. Nikdo se neobejde bez jídla, pití, střechy nad hlavou apod. Problémem zde však jsou už zmíněné složky marxistické materialistické filosofie, jimiž jsou monismus a determinismus. Umělecké projevy nebo filosofii nelze jednoduše vyvozovat z ekonomické základny nebo výrobních sil společenské formace. Marxismus je prostě příliš jednostranný.

Druhý bod se týká již učení o společenských formacích. Zaprvé nelze aplikovat systém společenských formací na všechny země světa. Například v Africe řada států a celých oblastí nikdy nedospěla k otrokářství, natož k feudalismu, a zachovaly si v převážné míře kmenové zřízení a mohli bychom najít ještě mnoho dalších příkladů, které se vymykají marxistickému schématu. To je tedy první omyl.

Druhou velkou slabinou je i nemožnost vtěsnat dějiny, i ty evropské, do podoby, v jaké to učinili Marx s Engelsem, to znamená do pětistupňového schématu s ohraničeným začátkem a koncem. Hlavní chyba tkví ve velkém zjednodušení, protože formy společenského zřízení, ať už hospodářského, politického, kulturního a náboženského rázu, nejsou tak přesně vymezené, jak si je Marx a Engels představovali. V dějinách se objevuje mnohem více rozličných podob hospodářského a společenského uspořádání společnosti a přechodných útvarů.

Zatřetí není pravda, že by v prvobytné společnosti vůbec neexistovalo soukromé vlastnictví. A zrovna příklad amerického indiánského kmene, nad jehož zřízením se Engels raduje, není v tomto žádnou výjimkou, obdobně jako jiné indiánské kmeny v Severní Americe. Rozdíl byl v tom, že předmětem soukromého vlastnictví i vyjádřením osobního bohatství nebyly peníze či movité nebo nemovité věci, ale dobytek, v Americe se jednalo o koně, u řady afrických kmenů to je i dnes skot.

Čtvrtou námitkou je tvrzení, že by právě athénský stát byl prvním státním útvarem. Při znalosti dějin a státovědy o tom lze úspěšně pochybovat. Stát bývá definován třemi znaky, mezi něž náleží území, obyvatelstvo a státní moc,¹⁶³ a dle nich už před athénským státem najdeme spoustu jiných jako Egypt, Babylónii nebo státní útvary na území Indie a Číny.

¹⁶³ FILIP Jan, SVATOŇ Jan, ŠIMÁČKOVÁ Kateřina: Státověda. Učební text pro bakalářské studium na PrF MU, Brno: Masarykova univerzita 2008, 7.

Zapáté – čtenáře Marxových a Engelsových děl může přivést do nesnázi rovněž zmatenost a protichůdnost názorů, která však pro jejich práce není neobvyklá. Rozpor lze najít právě u popisu prvobytně pospolné společnosti. *Bez vojáků, četníků a policajtů, bez šlechty, králů, místodržících, prefektů nebo soudů, bez vězení, a soudních procesů jde všechno svým řádným chodem. Všechny hádky a spory rozsuzuje shromáždění těch, jichž se týkají, rod nebo kmen anebo jednotlivé rody mezi sebou – jen jako krajní zřídka kdy používaný prostředek hrozí krevní msta.* V této společnosti panuje takřka dokonalá rovnost a pokoj i bez státu a jeho vrchnostenského působení. Ale přitom v jiném textu tvrdí o občině toto: *Panuje jistá rovnost životního postavení a u náčelníků rodin je také jistý druh rovnosti společenského postavení – - aspoň natolik, že není společenských tříd, což trvá i v prvobytných zemědělských občinách pozdějších kulturních národů. V každé takové občině jsou od počátku jisté společné zájmy, jejichž hájení musí být přeneseno na jednotlivce, být i pod dozorem všech: rozhodování v rozepřích, stíhání přehmatů jednotlivců, kteří překročili svou pravomoc, dozor nad zavodněním, hlavně v horkých zemích, a konečně za prvobytného divošského stavu, náboženské funkce. Podobné úřady nacházíme v prvobytných občinách v každé době, tak v nejstarších německých markách a ještě dnes v Indii. Jsou samozřejmě vybaveny jistou svrchovaností a jsou počátky státní moci.¹⁶⁴*

Tak co s tím? Není přece právě ono přenesení hájení společných zájmů na jednotlivce v různých oblastech společenského života, jež dokonce nazývá úřady, právě znakem určité, i když primitivní vlády? Engels sám navíc dodává, že mají určitou svrchovanost a jsou to počátky státní moci. Evidentně tedy prvobytně pospolná společnost nejenže měla určitou formu vlády se svými úřady i jakési státní zřízení, ale společnost byla rozvrstvena na vrchnost a ty, na něž působí, a proto je tu i náznak tříd.

Šestým bodem, k němuž se vyjádříme, je úloha a funkce státu po dosažení pátého stupně společenské formace – socialismu a podoba socialistické společnosti. Řekli jsme si, že ze socialistické revoluce vzejde diktatura proletariátu, během níž bude stát postupně odumírat a po ukončení diktatury nakonec stát zcela zanikne a dojde k návratu společnosti k prvobytně pospolné společnosti na vyšší úrovni. Mohli bychom samozřejmě hned vytknout, že ani budoucí socialistická společnost se pravděpodobně neobejde bez státu, pokud Engels spatřuje zárodky počínající státní moci už v jejím archetypu. Viděli jsme však, že marxismus nemá povahu prvobytné společenské formace zcela ujasněnu.

¹⁶⁴ ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 154.

Soustřed'me se nyní tedy na druhou otázku: Co však je socialistická společnost, jaká je vlastně její povaha vzhledem k tomu, že zde už nemají existovat třídy a v důsledku jejich neexistence ani stát či vláda a lidé budou žít ve vzájemné harmonii? Pro takový typ společnosti máme označení – anarchismus. Potíž je v tom, že k této anarchii se má dojít pomocí prostředků spojených se společenským režimem přesně opačným – diktaturou proletariátu. To je zvláštní cesta k ráji na zemi.¹⁶⁵ Dle marxismu je stát výslednicí boje antagonistických tříd, pouhou nadstavbou a produktem hospodářských vztahů, přitom ale chtějí marxisté státní moc uchopit, aby změnili ony hospodářské vztahy.¹⁶⁶ Nejde tu tedy už o změnu nadstavby v závislosti na výrobních vztazích – ekonomické základně, nýbrž o změnu této základny mocenským zásahem proletariátem ovládané právní a politické nadstavby. Nejedná se tu tak o postup, který popsali v části o materiální výrobě, v němž se nejdříve mění výrobní síly, pod jejich tlakem výrobní vztahy a nakonec právní a politická nadstavba, ale namísto toho se výrobní síly snaží zmocnit právní a politické nadstavby a poté změnit výrobní vztahy.

Sedmý bod. Omylem marxismu je rovněž ztotožnění vlastnictví výrobních prostředků s politickou mocí. To znamená, kdo má v moci výrobní prostředky, má i politickou vládu.

Nesprávnost tohoto tvrzení můžeme dokumentovat na konkrétních příkladech z minulosti i současnosti. V nacistickém Německu vládla Hitlerova NSDAP, ale ponechala soukromé vlastnictví výrobních prostředků a právě tak i dnes jsou v mnoha zemích světa vlastníci výrobních prostředků odlišní od politické vlády. Navíc při dnešní rozličnosti právních forem podniků, které spadají do výrobních prostředků, nemusí být totožný ani vlastník podniku s tím, kdo podnik řídí. Koneckonců, dělníci se mohli a mohou v politických stranách, které založili oni sami nebo odborové organizace zastupující jejich zájmy (např. Labour party ve Velké Británii), stát držiteli politické moci. Třída vlastníků výrobních prostředků tedy nemusí být totožná s třídou panujících.

Bod číslo osm. V souvislosti s historickou úlohou proletariátu a jím prováděnou socialistickou revolucí vyvstává též otázka, proč by měl být jako celek revoluční. Z čeho jeho revolučnost vychází? Samozřejmě že dělnictvo v době raného kapitalismu bylo vykořisťováno, o tom není pochyb a doložíme si to ještě v následující části Kritika

¹⁶⁵ Pro díla Marxe a Engelse je vůbec příznačné, že sice poměrně podrobně opisují období socialistické revoluce a diktatury proletariátu, během nichž počítají se silným státem disponujícím účinnými donucovacími prostředky, ale ve věci samotné vlády za komunismu pojímané jako celospolečenská samospráva jsou docela skoupí. Srov. ČERMÁK Vladimír: Otázka demokracie 3. Společnost a stát, op. cit., 236.

¹⁶⁶ Srov. MASARYK Tomáš Garrigue: Otázka sociální II, Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2000, 84.

kapitalismu. Ale jak ukázal následující vývoj, namísto sjednocení dělnictva v revoluční masy, toužící po úplné likvidaci kapitalistického režimu, vymohli si svých nároků především pokojnou cestou prostřednictvím zavádění lepších pracovních zákonů a podmínek, i když tím napětí mezi zaměstnavateli a dělníky nezmizelo a nezmizí. Lhostejnosti a nevědomosti dělníků ke svému revolučnímu poslání si byl vědom nejvýznamnější následovník Marxe a Engelse – Lenin. Ten vytvořil své učení o straně jako předvoji proletariátu právě za účelem revoluční aktivizace dělnických mas, nedostatečně si uvědomujících své dějinné poslání,¹⁶⁷ a navázal a rozpracoval především marxistické učení o diktatuře proletariátu. Lenin však, jak víme, nezůstal jen u teorie a totalitárním tendencím marxistické nauky dal průchod během bolševické revoluce v roce 1917.

Vůbec celá marxistická koncepce společenských formací je v politické praxi ovlivněna uplatněním historicismu v politické praxi. Zprv je kladen značný důraz na vývoj lidské společnosti a zadruhé má tendenci sociální proces uzavřít a petrifikovat, jakmile je dosažen určitý stupeň. Kombinací obou těchto prvků je dosahováno totalizujících účinků, protože všechny tvary a formy společnosti v jejím vývoji jsou relativizovány stálým tokem dění do té míry, že už *nejsou přístupny hodnotovému nazírání ani sociálnímu vyrovnávání, ale stávají se naopak kořistí pretenzí historicky „legitimovaných“ sociálních jednotek, zatímco v momentě, kdy je celý společenský vývoj po dosažení určitého historického projektu zastaven, je již jakýkoliv společenský pohyb považován za nežádoucí a asociální.*¹⁶⁸

Shrňme tedy, jaké jsou kladné a záporné stránky marxismu v oblasti společenského života. Na Marxovi i Engelsovi lze ocenit to, že poukázali na důležitou roli, již hrají materiální potřeby a hodnoty v životě člověka a lidské společnosti. Přitom se však dopustili chyby, že tyto materiální hodnoty a potřeby zabsolutizovali a určili za jedinou hybnou sílu ve vývoji společnosti. Umění, filosofie, náboženství, morálka – celá duchovní a duševní dimenze jednotlivého člověka i společnosti je pouhým produktem určitého stupně výrobních vztahů. Z toho pak dovozovali, že pouhá změna ve vlastnických poměrech spočívající v zespolečenštění výrobních prostředků prostřednictvím sociálního převratu a diktatury proletariátu bude dostačující ke vzniku nové dokonalé lidské společnosti.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Srov. ARON Raymond: Opium intelektuálů, op. cit., 83-84.

¹⁶⁸ Srov. ČERMÁK Vladimír: Otázka demokracie 3. Společnost a stát, op. cit., 10.

¹⁶⁹ Srov. STÖRIG Hans Joachim, op. cit., 362.

Po nástinu nauky o společenských formacích se budeme v další části zabírat marxistickou kritikou kapitalismu, která je neodmyslitelně spjata s Marxovým nejznámějším dílem - Kapitál.

IV.4. Kritika kapitalismu

Předmětem této podkapitoly jsou zejména hospodářské otázky týkající se kapitalistického systému. Cílem Marxovy kritiky kapitalismu bylo dokázat hospodářskou neudržitelnost kapitalismu na základě stále většího vykořisťování dělníků i rolnictva, což vyústí v sociální převrat a odejmutí výrobních prostředků a moci kapitalistům.¹⁷⁰

Nejprve si přečteme výňatky z Marxova Kapitálu, abychom si učinili představu, co tvořilo sociální pozadí jeho názorů na kapitalismus. Poté si popíšeme teorie, na základě nichž vyvozoval krach kapitalistické ekonomiky a v poslední části jeho učení opět kriticky zhodnotíme.

IV.4.1. Sociální podmínky dělníků v Anglii 19. století

Uvedeme si tedy několik úryvků z Kapitálu, abychom nastínili situaci, z níž Marx vycházel při formování svých názorů.

William Wood, devítiletý, začal pracovat, když mu „bylo 7 let a 10 měsíců.“ Od počátku „ran moulds“ (odnášel hotové výrobky ve formách do sušárny a odtud nosil zpět prázdné formy). Přichází každý den v týdnu v 6 hodin ráno a končí asi v 9 hodin večer. „Pracuji celý týden až do 9 hodin večer. Tak to bylo např. po posledních 7 až 8 týdnů.“ Tedy patnáctihodinová pracovní doba pro sedmileté dítě!¹⁷¹

J. Murray, dvanáctiletý chlapec, vypovídá: „I run mould and turn digger“ (donáším formy a točím kruhem). „Přicházím v 6 hodin, někdy ve 4 hodiny ráno. Na dnešek jsem pracoval celou noc až do 6 hodin ráno. Od včerejška jsem nebyl v posteli.¹⁷²

¹⁷⁰ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus, věda nebo víra, op. cit., 58-59.

¹⁷¹ MARX Karel: Kapitál I., op. cit., 263.

¹⁷² MARX Karel: Kapitál I., op. cit., 263-264.

J. Lightbourne: „Je mi 13 let... Minulou zimu jsme pracovali až do 8 hodin večer a předešlou zimu do 10 hodin. Minulou zimu jsem skoro každý večer plakal bolestí, protože jsem měl boláky na nohou.“¹⁷³

G. Spaden: „Když mému klukovi bylo 7 let, nosíval jsem ho ve sněhu na zádech do práce a z práce; pracoval 16 hodin!... Často jsem si klekl a krmil jsem ho, zatím co stál u stroje, protože nesměl ani od stroje odběhnout, ani jej zastavit.“¹⁷⁴

Minulé pondělí začal topič pracovat velmi časně ráno. Skončil po 14 hodinách 50 minutách. Nestáčil ani vypít čaj a už ho volali znovu do práce... Tak pracoval nepřetržitě 29 hodin 15 minut. Zbytek jeho týdenního zaměstnání vypadal takto: ve středu 15 hodin; ve čtvrtek 15 hodin 35 minut; v pátek 14¹/₂ hodiny; v sobotu 14 hodin 10 minut; celkem za týden 88 hodin 30 minut. A nyní si představte jeho překvapení, když dostal plat jen za 6 pracovních dnů.¹⁷⁵

IV.4.2. Teorie a nauky kritiky kapitalismu

Situaci dělnictva, kterou viděl Marx i Engels v 19. století, lze popsat takto: *Příslušníci proletariátu... tvoří velké skupiny nemajetných a chudých, žijí ze den na den stěží hájíce holou společenskou a zhusta i biologickou existenci. V období raného kapitalismu byly pracovní podmínky kruté, pracovní doba 10 až 14hodinová, práce dětí nebyla výjimkou, velká část pracujících bydlila v brlozích a „slumech“... Charakteristická byla manuální práce za mzdu, spjatá s nejistotou práce a s chronickou nezaměstnaností, s nízkým vzděláním, zčásti bez kvalifikace (pomocní a zemědělstí dělníci, nádeníci). Příslušníci proletariátu mají příjmy vzhledem k příjmům vlastníků nepatrné, nízkou životní úroveň a vytvářejí rezervní armádu nezaměstnaných.¹⁷⁶*

Není jistě překvapením, že se na situaci dělníků dívali Marx s Engelsem s rozhořčením. Zdroj této bídy a zoufalství spatřovali v kapitalistickém systému, a proto se jejich práce koncentruje na prokázání jeho postupného úpadku a zániku, který bude pro dělnictvo znamenat vysvobození. Dejme se tedy do zkoumání kritiky kapitalismu!

Marxova nauka má dvě součásti, jež se dále větví do několika podúrovní:

¹⁷³ Tamtéž, 266.

¹⁷⁴ Tamtéž, 266.

¹⁷⁵ Tamtéž, 273.

¹⁷⁶ TLUSTÝ Vojtěch: Třídy a třídní boj, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1975, 21.

1. Učení o nadhodnotě

1. 1. Teorie pracovní hodnoty
1. 2. Učení o hodnotě pracovní síly
1. 3. Učení o nadhodnotě
1. 4. Učení o zisku¹⁷⁷

2. Učení o vývoji kapitalistického hospodářství.

2. 1. Nauka o koncentraci a centralizaci
2. 2. Teorie krizí
2. 3. Teorie zbláckování¹⁷⁸

Probereme si je po pořádku a stručně.

1.1. Teorie pracovní hodnoty – ta říká, že *velikost hodnoty dané užitné hodnoty (zboží) je tedy určována jen množstvím společensky nutné práce čili pracovní dobou společensky nutnou k jejímu zhotovení... „Jako hodnoty jsou všechna zboží jen určitá množství ztuhlé pracovní doby.“*¹⁷⁹ Tím se chce říci, pokud na výrobu zboží A potřebuji 4 hodiny a na zboží B 6 hodin, pak je hodnota zboží B o polovinu vyšší než A.

1. 2. Učení o hodnotě pracovní síly – Dle Kapitálu *hodnota pracovní síly, stejně jako hodnota každého jiného zboží, je určena pracovní dobou, nutnou k výrobě, tedy také k reprodukci tohoto specifického předmětu obchodu... Pracovní síla existuje jen jako schopnost živého individua. Je-li existence individua dána, spočívá výroba pracovní síly v reprodukci individua samého, v udržování jeho života... hodnota pracovní síly je hodnota životních prostředků nutných k udržování života majitele pracovní síly.*¹⁸⁰

1. 3. Učení o nadhodnotě – k tomu si uvedeme text, který nám objasní, co nadhodnota znamená: *Denní hodnota pracovní síly činila 3 šilinky, protože je v ní samé zpředmětněno půl pracovního dne, tj. protože životní prostředky, nutné denně k výrobě pracovní síly, stojí půl pracovního dne. Ale minulá práce, která vězí v pracovní síle, a živá práce, kterou tato pracovní síla může vykonat, denní náklady na její udržování a její denní vynakládání, jsou dvě naprosto různé veličiny. Minulá práce určuje směnnou hodnotu pracovní síly, živá práce tvoří její užitnou hodnotu. Ta okolnost, že k udržení života dělníka po 24 hodin stačí půl pracovního dne, nikterak nebrání tomu, aby dělník pracoval celý den. Hodnota pracovní síly a hodnota vytvořená v procesu její spotřeby jsou tedy dvě různé veličiny... Majitel peněz*

¹⁷⁷ BOCHEŇSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 59.

¹⁷⁸ Tamtéž, 61.

¹⁷⁹ MARX Karel: Kapitál I., op. cit., 56.

¹⁸⁰ Tamtéž, 189.

zaplatil denní hodnotu pracovní síly, proto mu patří její spotřeba během dne, denní práce. Ta okolnost, že denní udržování pracovní síly stojí jen půl pracovního dne, zatím co pracovní síla může působit, pracovat celý den, že proto hodnota, kterou vytváří spotřeba pracovní síly během jednoho dne, je dvojnásobná oproti její vlastní denní hodnotě, je zvláštním štěstím pro kupce, ale není naprosto žádnou nespravedlností vůči prodávači.¹⁸¹ Tím chce Marx říci, že k udržení života dělníka stačí pracovat kupříkladu 6 pracovních hodin, ale protože pracuje 12 hodin, vytváří tak nadhodnotu, kterou si však přivlastňuje kapitalista.

1. 4. Učení o zisku – k tomu stačí jen dodat, že zisk kapitalisty pochází právě z jím přivlastňované nadhodnoty, kterou vytváří dělník v pracovním procesu.

2. 1. Nauka o koncentraci a centralizaci – tuto nauku si opět můžeme dokumentovat za pomoci Engelsových slov v Antidüringovi, kde píše, že *velkovýrobci téhož průmyslového odvětví v jedné zemi se spojují v „trust“, ve spolek za účelem regulace výroby, určují úhrnné množství, které má být vyrobeno, rozdělují je mezi sebou a vynucují tak předem stanovenou prodejní cenu. Protože se však takové trusty za nejbližší špatné doby obchodu rozpadají, dohánějí tím k ještě většímu zespolečenštění: celé velké průmyslové odvětví se přeměňuje v jedinou velkou akciovou společnost, domácí konkurence ustupuje domácímu monopolu této jedné společnosti...*¹⁸² Krátce řečeno, podniky se stále spojují ve větší celky a po krizích, které „pročistí“ konkurenční prostředí, se kapitalistické hospodářství stále více monopolizuje, až nakonec zůstává ve hře jeden jediný řízený hrstkou kapitalistů ovládajících obrovskou masu dělníků.¹⁸³

2. 2. Teorie krizí – o opakujících se krizích se zmiňuje už Komunistický manifest: *Stačí poukázat na obchodní krize, které se periodicky opakují a stále nebezpečněji ohrožují existenci celé buržoazní společnosti.*¹⁸⁴ Engels však upřesňuje tuto periodicitu na zhruba

deset let.¹⁸⁵

2. 3. Teorie zbídačování – její podstata tkví ve snaze kapitalisty zvyšovat produktivitu práce, čehož dosahuje pomocí mechanizace výroby, a proto se zvyšuje počet nezaměstnaných

¹⁸¹ MARX Karel: Kapitál I., op. cit., 212.

¹⁸² ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 240-241.

¹⁸³ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: Marxismus-leninismus. Věda nebo víra, op. cit., 61.

¹⁸⁴ MARX Karel, ENGELS Bedřich: Manifest Komunistické strany, <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch01.htm>, (13.4. 2010).

¹⁸⁵ *Skutečně, od roku 1825, kdy vypukla první všeobecná krise, veškerý průmyslový i obchodní svět, výroba a směna všech civilizovaných národů a jejich více méně barbarských přívěsků tak asi každých deset roků vykolejí.* ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 239.

dělníků a snižuje počet aktivně pracujících dělníků.¹⁸⁶ Marx o tomto procesu mluví těmito slovy: *Relativní velikost průmyslové rezervní armády roste s růstem sil bohatství. Ale čím větší je trvalý přebytek obyvatelstva, jeho bída je nepřímo úměrná útrapám jeho práce. Čím větší je konečně nuzácká vrstva dělnické třídy a průmyslová rezervní armáda, tím větší je oficiální pauperismus. To je absolutní, všeobecný zákon kapitalistické akumulace.*¹⁸⁷

Toto je tedy stručný a zjednodušený popis hlavních teorií a nauk kritiky kapitalismu, jak je rozpracoval Marx v Kapitálu. Mohli bychom o tomto tématu napsat mnohem více, ale jsme bohužel omezení místem, jež mu můžeme věnovat. Na následujících řádcích budeme tak jako i v ostatních částech Marxovu nauku hodnotit.

IV.4.3. Kritické zhodnocení

Našemu hodnocení budeme postupně podrobovat všechny výše vyjmenované teorie. Výhodiskem naší kritiky nebudou jen hlediska čistě ekonomická, ale zejména sociální učení církve. Nezdržujme se proto dalšími slovy a dejme se do toho.

První teorií je teorie pracovní hodnoty, s níž ale úzce souvisí učení o hodnotě pracovní síly. Dle první teorie je hodnota zboží určena množstvím společensky nutné práce k jeho zhotovení. Zde je ovšem problém, že Marx se zabíral především zkoumáním manuální práce dělníků, ale opomíjel práci duševní. Ve svých příkladech mluví sice o modernizaci strojů a mechanizaci, ale práci těch, kteří stroje a nové výrobní postupy vymysleli, nevěnuje pozornost. Mohla by nás tak napadnout i otázka, jakým způsobem a dle jakých kritérií by hodnotili Marx s Engelsem svou vlastní práci. A jak třeba ohodnotit intelektuální práci Jamese Watta, jenž vymyslel parní stroj, a bez jehož vynálezu by nejspíše Marx neměl o čem psát? To se z Marxova Kapitálu ani z jiného jeho či Engelsova díla nedovíme.

Související učení o hodnotě pracovní síly říká, že hodnota pracovní síly, tj. jednoho pracovníka, je určena jeho potřebami nutnými ke své reprodukci a udržování života. To je však dost vágní a nepřesné kritérium, protože stanovení potřeb nutných k životu se během dob mění. Samozřejmě se bezpochyby alespoň na některých základních potřebách shodneme, jednalo by se o jídlo, pití, oblečení, bydlení. Tyto by nejspíš vyjmenoval i dělník v 19. století. Jenže ve 20. a 21. století? Mezi potřeby by leckdo počítal třeba nejen základní vzdělání,

¹⁸⁶ Srov. BOCHENSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, op. cit., 61.

¹⁸⁷ MARX Karel: *Kapitál I.*, op. cit., 679.

ale i střední, dost možná i vysoké, dále auto na dojíždění do práce apod. Navíc se potřeby včetně jídla, oblečení a bydlení mohou v jisté míře měnit jak s dobou, tak i s preferencemi jednotlivců (určit například standard bydlení odpovídající životním potřebám každého člověka je takřka nemožné). Jak jsme už poznamenali, kritérium životních potřeb je vágní, do značné míry subjektivní a hlavně neměřitelné.

V otázce učení o nadhodnotě můžeme vznést podobnou námitku jako v případě teorie o pracovní hodnotě. Marx se zabývá jen prací manuální, fyzickou, ale ne intelektuální. Proč by však měla vytvářet nadhodnotu jen fyzická práce? Někdo přece musí i fyzickou práci řídit, plánovat a hodnotit za účelem dosažení efektivity. Toto přeceňování manuální práce a nedoceňování práce intelektuální pravděpodobně pramenilo z jeho černobílého vidění světa, v němž úlohu dobrých zaujímají proletáři a rolníci, zatímco jejich chamtiví a bezohlední zaměstnavatelé – kapitalisté – jsou ti špatní, kteří práci svých zaměstnanců využívají ke svému marnivému a zahálčivému životu.

Co se týká učení o zisku, platí tu ty stejné výhrady, které jsme zmínili o pár řádek výše. Při různosti vlastnických a řídicích vztahů v dnešní společnosti je Marxova jednostranně laděná nauka jen velmi obtížně použitelná. Připomeňme si, že třeba u akciové společnosti má dělník možnost vlastnit část podniku a obdržet i podíl na zisku. Právě tak může obdržet odměnu za svůj osobní podíl na vytvoření zisku podniku. Zisk je jedním z důležitých ukazatelů, který určuje míru úspěšnosti podniku a na základě něhož je možné plánovat a řídit podnik. Plní rovněž funkci regulátoru podniku¹⁸⁸ a *je užitečný, slouží-li jako prostředek vedoucí k cíli, jenž mu dává smysl, ať už jde o způsob, jakým bylo zisku dosaženo, tak o jeho využití. Stane-li se zisk jediným cílem, je-li ho dosahováno nepatřičnými prostředky a bez zřetele k společnému dobru jako svému poslednímu cíli, hrozí nebezpečí, že bohatství zmizí a zrodí se chudoba.*¹⁸⁹

Tím jsme dokončili kritické hodnocení marxistického učení o nadhodnotě. Přejdeme nyní k učení o vývoji kapitalistického hospodářství a jeho třem součástem, nauce o koncentraci a centralizaci, teorii krizí a teorii zbláckování.

První je tedy nauka o koncentraci a centralizaci, jejíž podstata spočívá v postupné monopolizaci kapitalistické ekonomiky. Jak si však můžeme ověřit, kapitalismus k úplné monopolizaci ani po více než sto letech nedospěl a je jen několik málo průmyslových odvětví, kde vládne monopol, jako například energetika, i to však platí jen v některých zemích. Byly to

¹⁸⁸ Srov. JAN PAVEL II.: Encyklika Centesimus annus, Praha: Zvon, 1991, čl. 35.

¹⁸⁹ BENEDIKT XVI.: Encyklika Caritas in veritate, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2009, čl. 21.

naopak teprve socialistické země, které, přestože označovaly západní země za monopolistické, dospěly v hospodářství k tomu, co bychom mohli nazvat doslova supermonopolistickým systémem centrálně řízenému státem. Výroba elektřiny, automobilů, oblečení, autobusová a železniční doprava, všechna odvětví hospodářství byla spoutána centrálně řízeným ekonomickým systémem, v němž není místo pro soutěžení mezi podniky a tím ani pro podněty ke zvyšování efektivnosti. Důsledky tohoto systému se v dějinách ukázaly zcela jasně – postupná hospodářská stagnace a zaostávání vůči zemím s kapitalistickým tržním systémem.¹⁹⁰ Avšak právě konkurenční prostředí ve skutečně tržním prostředí *představuje účinný prostředek k dosahování důležitých cílů spravedlnosti: zmírňování přemrštěného zisku jednotlivých podniků, odpovídání na zájmy spotřebitelů, lepší využívání a šetření zdrojů, odměňování podnikatelského a inovačního úsilí, šíření informací takovým způsobem, aby bylo skutečně možné porovnávat a nakupovat produkty v prostředí zdravé konkurence.*¹⁹¹ Volný trh je, jak se zdá, na úrovni jednotlivých států, tak i v mezinárodních vztazích *nejúčinnějším nástrojem k využívání zdrojů a k nejlepšímu uspokojování potřeb. Platí to ovšem jen pro potřeby, které lze „zaplatit“, které tedy mají kupní sílu, a pro zdroje, které jsou „prodejné“, a proto mohou dosáhnout přiměřené ceny.*¹⁹²

Teorie krizí, dle níž dochází v kapitalistickém hospodářství k hospodářské depresi zhruba každých deset let, je v podobě, v jaké ji popisoval Marx s Engelsem, značně zjednodušená a nepřesná. Je totiž pravdou, že k hospodářským poklesům docházelo a dochází, ale nemívají takovou intenzitu jako v 19. století nebo během velké krize z 30. let 20. století.

Poslední teorií kritiky kapitalismu je teorie zbídačování. Ta se ukázala být právě tak chybnou jako ostatní. V kapitalistických zemích nevzrůstá počet dělníků, kteří by rozšiřovali řady rezervní armády nezaměstnaných a nevzrůstá ani jejich bída, i když je třeba dodat, že situace má k dokonalosti vskutku velmi daleko. Pokud se jedná o relativní počet průmyslových dělníků, tedy jejich podíl na celkovém počtu pracujících, jejich počet klesal a stejně tak tomu bylo i v zemědělství.¹⁹³ Rovněž klesal i podíl průmyslu na tvorbě hrubého

¹⁹⁰ Rosmini na adresu utopických socialistů, z nichž Marx a Engels také vycházeli, trefně poznamenal, že *reformátoři také nechtějí žádnou spravedlivou konkurenci, protože všechno bude muset být pod diktátem zmíněné vševlády. To ale znamená, že v systémech našich utopistů nemůže docházet k pravému rozvoji průmyslu, zemědělství, obchodu, věd a umění. Nové uspořádání světa totiž lidem odebere jakékoli podněty, otupí jejich svobodnou vůli a pohrčí spontánní tvořivost populace.* ROSMINI SERBATI Antonio: Komunismus a socialismus, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, 86-87.

¹⁹¹ KOMPENDIUM SOCIÁLNÍ NAUKY CÍRKVE, Papežská rada pro spravedlnost a mír, Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2008, čl. 347.

¹⁹² Srov. JAN PAVEL II.: Encyklika Centesimus annus, čl. 34.

¹⁹³ Pro zajímavost uveďme zaměstnanost dle sektorů ekonomiky ve Velké Británii, kde Marx napsal i svůj

domácího produktu (dále jen HDP) a naopak vzrůstal podíl sektoru služeb jak na HDP, tak v zaměstnanosti obyvatelstva.

Tímto končíme hodnocení jednotlivých složek kritiky kapitalismu. Na následujících řádcích se budeme sice zabývat rovněž marxistickým náhledem na kapitalistické hospodářství, ale na obecnější rovině.

Marx se snažil svou teorií vědecky prokázat hospodářskou neudržitelnost a nevyhnutelnost pádu kapitalismu. Takovéto určování směřování budoucího vývoje není zcela za hranicemi lidského poznání.¹⁹⁴ Ani dnešní ekonomické metody, ačkoliv mohou být mnohem propracovanější, neposkytují závěry o vývoji hospodářství o moc spolehlivěji než astrologie. Problém nastává, snaží-li se Marx i jeho kolega Engels dokázat, jaký společenský řád nastane po pádu kapitalismu. To je zcela mimo jakékoli lidské poznání a pochází z víry.¹⁹⁵ Co je pro nás však hlavní, minulé století nás přesvědčilo o neudržitelnosti nikoliv kapitalistického systému, ale naopak socialistické centrálně plánované a řízené ekonomiky v rukou představitelů diktatury proletariátu. Tato úspěšně odstranila řadu výdobytků, jichž dělnické hnutí v druhé polovině 19. století a polovině století dvacátého dosáhlo. *Tam, kde existovaly svobodné odbory, nyní existují jen organizace podřízené státu, jejichž úkolem je vybízet k úsilí, nikoli klást požadavky. Hrozba nezaměstnanosti zmizela, ale zmizela také svobodná volba povolání nebo pracoviště i volby odborových předáků a vládních představitelů. Proletariát už není odcizený, protože podle ideologie vlastní výrobní prostředky, ba celý stát. Nezbavil se však ani hrozby vyhnání, ani pracovní knížky, ani pravomoci podnikových vedoucích.*¹⁹⁶ V socialistických zemích tedy přes prohlášení svých reprezentantů o svobodě, rovnosti a soudružství a hospodářských úspěších nejen proletariát, ale ani ostatní lidé zdaleka nedosáhli toho, oč Marx a Engels usilovali.

Na druhou stranu je třeba Marxe i Engelse ocenit v jejich upřímné snaze zlepšit ekonomickou a sociální situaci dělníků. Pomohli výrazně zvýšit povědomí o jejich vykořisťování a utrpení v období raného kapitalismu¹⁹⁷ a stali se spoluzakladateli silného dělnického hnutí, které si vynutilo zákaz dětské práce, zkrácení pracovní doby, právo na stávkou i zakládání svobodných odborů (i když tato poslední dvě jmenovaná práva jejich

Kapitál: (2003) – služby 80,4 %; průmysl 18,7 %; zemědělství 0,9%.

Zdroj: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/struktura_celkove_zamestnanosti_dle_sektoru_2003 (19.4.2010).

¹⁹⁴ Srov. ARON Raymond: Historie 20. století, Praha: Academia, 1999, 153.

¹⁹⁵ Srov. tamtéž, 153-154.

¹⁹⁶ ARON Raymond: Opium intelektuálů, op. cit., 89.

¹⁹⁷ Srov. ARON Raymond: Opium intelektuálů, op. cit., 117.

následovníci, dostali-li se k moci, potlačili nebo zrušili) i další zlepšení pracovních podmínek.

Na závěr jen dodejme, že touto podkapitolou jsme navázali a podrobněji popsali marxistický náhled na kapitalistickou společenskou formaci. V následující kapitole, která bude také poslední, bude naším předmětem antropologie v pojetí marxismu a jeho vztah k náboženství a morálce.

V. MARXISMUS, ANTROPOLOGIE, NÁBOŽENSTVÍ, MORÁLKA

V tomto posledním oddíle se chceme nejprve dopátrat tomu, jak Marx a Engels nahlíželi člověka, jak starého, to znamená před nástupem komunismu, tak člověka, jenž vzejde z komunistické revoluce. V druhé části této kapitoly budeme zkoumat vztah marxismu k náboženství a morálce. Možná vypadá spojení antropologie a náboženství v jednom oddílu trochu zvláštně, ale má to své důvody. Je to zejména snaha ukázat na vzájemné propojení a ovlivňování obou oblastí antropologie a náboženství.

V.1. Marxistická antropologie

Podkapitola o člověku je rozdělena do několika úseků. V prvním představíme Marxovo nazírání starého člověka, v druhém úseku pak představíme jeho nového člověka, který vzejde z očistné lázně komunistické revoluce. Třetí úsek bude věnován stvoření člověka a následně Marxovy názory zhodnotíme.

V.1.1. Marxismus a člověk odcizený

Marx i Engels se snažili svou nauku podávat nejen teoreticky, ale lpěli na její opravdové realizaci i v praxi. Jejich obraz starého člověka byl modelován prostředím, v němž žili a které se vyznačovalo křiklavými sociálními rozdíly a vykořisťováním průmyslových dělníků i rolníků. Právě oni tvořili základ pro vybudování Marxovy a Engelsovy nauky o člověku minulém i budoucím. Při objasňování jejich názorů budou klíčovým dílem Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844, jež jsou v otázce marxistické antropologie stěžejní prací. Začneme však už s výkladem.

Vztah k produktu práce - dle Marxe chudne dělník *tím víc, čím více bohatství produkuje a čím více moci a rozsahu přibývá tomu, co vyrobí*. Znehodnocování světa lidí je v přímé úměře k tomu, jak se zhodnocuje svět věcí. *Práce neprodukuje jen zboží; produkuje sebe samu a dělníka jakožto zboží, a to v poměru, v jakém vůbec produkuje zboží*. Produktem práce je práce, jež se v určitém předmětu *fixuje a zvěčňuje se v něm, je to zpředmětnění práce*.

Toto uskutečnění práce se v ekonomickém stavu jeví jako odskutečnění dělníka, zpředmětnění jako ztráta a poroba předmětu, osvojení jako odcizení, jako zvnějšnění. Toto osvojení předmětu se jeví být odcizením do té míry, že dělník může mít o to méně předmětů, o co více jich vyrábí, a proto upadá do područí svého produktu, kapitálu. Život, který vkládá dělník do svého předmětu, nepatří potom už dělníkovi, ale předmětu. Důsledkem zvnějšnění dělníka v jeho produktu je nejen to, že se jeho práce stává předmětem, vnější existencí, ale také že existuje vně něj, nezávisle na něm, jemu samému cizí, a že se vůči němu stává samostatnou mocí, že předmět, jenž dělník obdařil životem, se právě vůči dělníkovi staví nepřátelsky a cize.¹⁹⁸

Po tomto nárysu předmětu práce Marx přibližuje zpředmětnění. Bez přírody, bez smyslového vnějšího světa, nemůže dělník vytvořit nic. Příroda je látka, na které dělník uskutečňuje svou práci, *v níž je činná, z níž a s jejíž pomocí produkuje*. O co více je vnější svět, smyslová příroda, osvojován dělníkem prostřednictvím své práce, tím více se připravuje o životní prostředky ve dvou směrech, zaprvé tím, že vnější smyslový svět stále více přestává být předmětem náležejícím jeho práci, *životním prostředkem jeho práce*, a zadruhé tím, že tento svět přestává být *životním prostředkem v bezprostředním smyslu, prostředkem pro dělníkovu fyzickou obživu*. Dělník se tak dostává do otrockého područí svého předmětu jednak tím, že *může existovat jako dělník, a za druhé tím, že může existovat jako fyzický subjekt*. Vrcholem této poroby je, že se jako fyzický subjekt udržuje už jen jako dělník a je dělníkem už jen jako fyzický subjekt. *Práce nahrazuje práci stroji, ale přitom část dělníků zatlačuje zpátky k barbarské práci a z ostatních dělá stroje. Produkuje ducha, ale pro dělníka produkuje slabomyslnost, kretenismus.¹⁹⁹*

Vztah k aktu práce samé - dále Marx píše o druhé stránce odcizení, zvnějšnění dělníka, totiž odcizení *v aktu výroby, v rámci probíhající činnosti samé*. To spočívá v tom, že práce je pro dělníka vnější, nepatří k jeho podstatě, a proto neafirmuje sám sebe, ale popírá se, že mu v ní není dobře, je v ní nešťastný, nerozvíjí v ní žádnou svobodnou ani duševní energii, namísto toho týrá svou tělesnost i ducha. Cítí se být při sobě vně práce, a v práci se cítí vně sebe. Jeho práce není dobrovolná, ale nucená. Zvnějšnění práce se také pro dělníka projevuje v tom, že je někoho jiného a ne jeho, nepatří sám sobě, ale někomu jinému. Proto se dělník cítí být svobodně činný jen ve svých zvířecích funkcích, jako je jídlo, pití, plození, snad ještě bydlení a ošacení, avšak ve svých lidských funkcích se cítí být už jen zvířetem. Jídlo i pití jsou

¹⁹⁸ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 82.

¹⁹⁹ Srov. tamtéž, 83.

sice lidské funkce, ale v abstrakci, odlučující je od ostatních lidských činností a činí z nich konečné účely, jsou zvířecí. Za třetí odcizení práce, jež Marx vyvozuje z předchozích dvou, určuje odcizení rodové. Rodový život záleží u zvířete i člověka fyzicky v tom, že člověk žije stejně jako zvíře z *neorganické přírody, a čím je člověk univerzálnější než zvíře, tím univerzálnější je oblast neorganické přírody, z níž žije*. Tak jako všechny součásti neorganické přírody tvoří teoreticky část lidského vědomí, jako předměty přírodní vědy i jako předměty umění - *jeho duchovní neorganickou přírodu, prostředky jeho duchovního života, které pak upravuje k užívání a strávení - tak i prakticky tvoří část lidského života a lidské činnosti*. Univerzálnost člověka se prakticky projevuje právě v univerzálnosti, jež činí z přírody své neorganické tělo.²⁰⁰

Protože *odcizená práce odcizuje člověku 1) přírodu, 2) jeho samého, jeho vlastní činnou funkci, jeho životní činnost, odcizuje člověku rod a proměňuje tak člověku rodový život v prostředek jeho individuálního života*. Odcizuje jednak rodový život a individuální život, jednak zapřičiňuje proměnu individuálního života v jeho abstrakci *v účel rodového života, také v jeho abstraktní a odcizené podobě*.²⁰¹

Po analýze pojmu *zvnějšněné práce* přechází Marx k určení příčin, z nichž pochází daný stav. Ty specifikuje v následujícím textu: *Tedy odcizenou, zvnějšněnou prací vytváří dělník vztah člověka cizího práci a stojícího mimo ni, vztah tohoto člověka k této práci. Vztah dělníka k práci vytváří kapitalistův vztah k ní, anebo ať už zaměstnavatele nazveme jakkoli. Soukromé vlastnictví je tedy produkt, výsledek, nutný důsledek zvnějšněné práce, vnějšího vztahu dělníka k přírodě a k sobě samému... Pojem zvnějšněné práce (zvnějšněného života) jsme ovšem vytěžili z ekonomie jako závěr z pohybu soukromého vlastnictví*.²⁰²

Dle Marxe je tedy soukromé vlastnictví jak prostředkem, tak i důsledkem zvnějšnění práce dělníka. Potom Marx stanoví způsob, jak společnost eliminuje toto zvnějšnění. Tím je osvobození od soukromého vlastnictví. To se projevuje politickou formou emancipace dělníků nejen proto, že by šlo pouze o jejich emancipaci, ale i z toho důvodu, *že v jejich emancipaci je obsažena obecně lidská emancipace, ale ta je v něm obsažena proto, že všechna lidská poroba je zahrnuta v dělníkově vztahu k výrobě a všechny vztahy poroby jsou jen obměny a důsledky tohoto vztahu*.²⁰³

²⁰⁰ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 83-85.

²⁰¹ Srov. tamtéž, 85.

²⁰² Tamtéž, 88.

²⁰³ Srov. tamtéž, 89.

Na konci rukopisu pak autor doplňuje, jak se vztahy, jež jsme si na předcházejících řádcích vyložili, projevují v relaci mezi dělníkem a nepracujícím, jímž má Marx na mysli kapitalistu. **Zaprvé**, *všechno, co se u dělníka jeví jako činnost zvnějšňování, odcizování se u nepracujícího jeví jako stav zvnějšnění, odcizení*. **Zadruhé** se u nepracujícího, stojícího proti dělníkovi, jeví jeho postoj ve výrobě a k výrobku jako teoretický, zatímco u dělníka je tento postoj skutečný, praktický. A konečně **zatřetí**, *nepracující dělá vůči dělníkovi všechno, co dělník dělá vůči sobě samému, ale nedělá vůči sobě to, co dělá vůči dělníkovi*.²⁰⁴

Takto podle Marxe vypadá člověk odcizený v období kapitalistické výroby. Nepracuje pro sebe, ale pro jiného, z jeho činnosti mu nic nepatří a jeho potřeby jsou omezeny pouze na ty, jež jsou mu vlastní stejně jako kterémukoli jinému zvířeti, na jehož úroveň poklesl. Příčinou tohoto neutěšeného stavu je soukromé vlastnictví, a proto musí být toto zrušeno. K tomu dojde skrze komunistickou revoluci, díky níž pak bude člověk znovu osvobozen. O této revoluci a obrozeném člověku, který z ní vzejde, si však povíme v příští podkapitole.

V.1.2. Marxismus, člověk a komunismus

I v této části budeme stále vycházet z Ekonomicko-filosofických rukopisů z roku 1844, pojednávajících o soukromém vlastnictví a komunismu. Nejdříve si ukážeme, jaké typy komunismu Marx rozlišoval, a poté si podrobněji rozebereme ten typ, který je nejen správný, ale odpovídá i nutnosti historického vývoje. Po této části bude následovat marxistické pojetí stvoření člověka, které zakončí celý úsek věnovaný nauce o člověku.

Marx nejdříve jmenuje, jak lze eliminovat sebeodcizení zrušením soukromého vlastnictví. **První cestu** popsal Proudhon. Je jí zrušení soukromého vlastnictví zrušením kapitálu jako takového, protože je formou jsoucna soukromého vlastnictví. **Druhé řešení** pochází od francouzských utopických socialistů, které už jsme na začátku naší práce jmenovali, a to Fouriera a Saint-Simona. Zatímco Fourier chce zrušením nivelizované, rozdrobené, a proto nesvobodné práce v průmyslu zrušit i soukromé vlastnictví a vyzdvihuje v souhlase s fyziokraty zemědělskou práci, Saint-Simon naproti tomu prohlašuje průmyslovou práci za podstatu a spolu s tím požaduje vládu průmyslníků a zlepšení postavení dělníků.

²⁰⁴ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 90.

Třetí cestou je komunismus, který je *konečně pozitivním výrazem zrušeného soukromého vlastnictví; zprvu jako všeobecné soukromé vlastnictví.*²⁰⁵

Po tomto náčrtu tří variant zrušení soukromého vlastnictví Marx popisuje tři podoby komunismu.

1. Hrubý komunismus – ten spočívá v zevšeobecnění a dovršení soukromého vlastnictví. *Předně je vůči němu vláda věcného vlastnictví tak veliká, že chce zničit všechno, co není s to, aby patřilo všem jako soukromé vlastnictví*, a za tím účelem se neohlíží ani na nadání atd. Dělník sám není ještě osvobozen, ale namísto pro kapitalistu pracuje nyní pro všechny lidi. V rámci hrubého komunismu se předmětem všeobecného soukromého vlastnictví stávají i ženy, to znamená, že proti manželství (které je dle Marxe i Engelse *jednou z forem výlučného soukromého vlastnictví*) staví společenství žen a žena se tak stává společným a vulgárním vlastnictvím. A nejen žena, která přechází do všeobecné prostituce, ale i svět bohatství *přechází ze vztahu výlučného manželství se soukromým vlastníkem do vztahu všeobecné prostituce se společností*. Tento druh komunismu neguje osobnost člověka. Panuje hrabivost a závist. To, že taková forma *zrušení soukromého vlastnictví není ani dost málo skutečným osvojením, dokazuje abstraktní negace celého světa vzdělanosti a civilizace, návrat k nepřirozené prostotě chudého člověka bez potřeb*. Marx nakonec nazývá hrubý komunismus podlostí soukromého vlastnictví, jež chce *být uplatněno jako pozitivní pospolitost.*²⁰⁶

2. Druhý typ komunismu se dělí na dva podtypy. Prvním je komunismus politické povahy, demokratický nebo despotický. Druhý nastává se zrušením státu, ale je rovněž ještě nedokonalejší a zasažený soukromým vlastnictvím – odcizením člověka. Soukromé vlastnictví tu tedy stále existuje.²⁰⁷

3. Třetí typ komunismu spočívá v pozitivním zrušení soukromého vlastnictví jako lidského sebeodcizení a znamená proto *skutečné osvojení lidské podstaty člověkem a pro člověka; proto jakožto naprostý, nyní už konečně uvědomělý a v rámci veškerého bohatství dosavadního vývoje uskutečněný návrat člověka k sobě jakožto společenského, tj. lidského člověka. Tento komunismus jakožto dovršený naturalismus je totožný s humanismem, jakožto dovršený humanismus je totožný s naturalismem, je to opravdové vyřešení roztržky mezi člověkem a přírodou a s člověkem, je to opravdové zrušení sporu mezi*

²⁰⁵ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 93.

²⁰⁶ Srov. tamtéž, 93-94.

²⁰⁷ Srov. tamtéž, 95.

*existenci a podstatou, mezi zpředmětněním a sebezpotvrzením, mezi svobodou a nutností, mezi individuem a rodem. Je to vyřešená záhada dějin a ví o sobě, že je tímto řešením... Pozitivní zrušení soukromého vlastnictví, jakožto osvojení lidského života, je proto pozitivním zrušením všeho odcizení a je tedy návratem člověka z náboženství, rodiny, státu atd. do jeho lidského, tj. společenského jsoucná. K náboženskému odcizení dochází jen v oblasti vědomí lidského nitra, ale ekonomické odcizení se týká skutečného života.*²⁰⁸

Dle Marxe z nás soukromé vlastnictví učinilo takové hlupáky a omezené, že předmět se stává naším až tehdy, když jej máme - buď jako kapitál, nebo nám slouží k bezprostřednímu použití, tj. když ho jíme, pijeme, nosíme atd. Všechny fyzické a duchovní smysly tak byly nahrazeny odcizením všech těchto smyslů, smyslem mít. Avšak zrušení soukromého vlastnictví je úplnou emancipací lidských smyslů a vlastností a to díky tomu, že se touto emancipací staly tyto smysly a vlastnosti subjektivně i objektivně lidskými. Oko se stalo lidským okem proto, že se jeho předmět stal společenským, lidským předmětem, který byl vytvořen člověkem pro člověka.²⁰⁹

Nově zrozená komunistická společnost vytváří člověka v celém bohatství jeho bytosti, bohatého důmyslného člověka, jenž má *pro všechno smysl jako svou trvalou skutečnost. Subjektivismus a objektivismus, spiritualismus a materialismus, činnost a utrpení ztrácejí teprve ve stavu společenskosti svou protikladnost, a tím ztrácí protiklady i jsoucná jako takové. Řešení teoretických protikladů je možné zase jen prakticky, jen s pomocí praktické energie člověka. Jejich řešení tak není jen úkolem poznání, ale skutečným životním úkolem, který filosofie nedovedla vyřešit proto, že tento úkol chápala jen jako úkol teoretický.*²¹⁰

Takto tedy bude vypadat nová komunistická společnost a člověk v ní. Abychom si však vytvořili ucelený obraz marxistické antropologie, musíme však pojednat ještě o jedné otázce – stvoření člověka.

²⁰⁸ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 95-96.

²⁰⁹ Srov. tamtéž, 98.

²¹⁰ Srov. tamtéž, 99-100.

V.1.3. Marxismus a stvoření člověka

V této předposlední části o marxistické antropologii se, stejně jako u předcházejících dvou, nachází zásadní část pojednávající o stvoření člověka v Ekonomicko-filosofických rukopisech z roku 1844, v nichž Marx píše o soukromém vlastnictví a komunismu.

Pro Marxe se bytost jeví sama sobě samostatnou až tehdy, když stojí na vlastních nohou, a na nich stojí teprve tehdy, je-li vděčná za své jsoucnost sobě samé. Žije-li totiž člověk z milosti druhého, pohlíží pak na sebe sama jako na závislou bytost. Pokud však žije člověk zcela z milosti druhého a vděčí-li mu nejen za své živobytí, ale stvořil-li i jeho život, je-li zdroj jeho života, a jeho život má nutně nějaký takový základ mimo sebe, není-li jeho vlastním výtvorem. Z toho důvodu je stvoření představa, která se z podvědomí lidu dostane jen stěží. Takovému podvědomí je nepochopitelné, že by příroda a člověk byli sami sebou, *protože to odporuje všem zřejmostem praktického života.*²¹¹

Geognosie, věda, jež popisuje utváření a vznik země jako proces sebevytváření, do značné míry otřásla stvořením země a generatio aequivoca (samoplození) je tak *jediným praktickým vyvrácením teorie stvoření.*²¹²

Jednotlivci je snadné říci, že jej zplodil jeho otec a jeho matka. Fyzicky tedy *vděčí člověk za své jsoucnost člověku*. Na zřeteli člověk tedy nesmí mít pouze jednu stránku, **nekonečný postup**, po kterém se ptá dále, kdo zplodil jeho otce, děda atd. Je nutné přihlídnout ke **kruhovému pohybu**, který je dle Marxe *smyslově zřejmý v onom postupu, podle něhož člověk v plození opakuje sám sebe, zůstává tedy subjektem stále člověk*. Jenže i po připuštění kruhového pohybu si člověk i potom klade otázku, kdo zplodil prvního člověka i přírodu. Takovou otázku však Marx považuje jen za *produkt abstrakce*. Pokládá-li člověk otázku po stvoření přírody a člověka, abstrahuje tedy od přírody a člověka a klade je proto jako neexistující, ale přitom chce, aby mu byla dokázána jejich existence. Marx proto nabádá: *Vzdáš-li se své abstrakce, vzdáváš se i své otázky, anebo chceš-li trvat na své abstrakci, buď tedy důsledný, a myslíš-li člověka a přírodu jakožto nejsoucí, pak myslí i sebe jako nejsoucího, vždyť i ty jsi příroda a člověk. Nemysli, neptej se mne, neboť jakmile myslíš a ptáš se, nemá tvá abstrakce bytí přírody člověka žádný smysl*. Vzápětí klade Marx

²¹¹ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 101.

²¹² Srov. tamtéž, 102.

protiotázku případného oponenta, který by se mohl zeptat: *Nechci klást nicotu přírody atd.; ptám se tě, jaký byl akt jejího vzniku...*²¹³

Marx se však snaží přímé a jasné odpovědi vyhnout poukazem na socialistického člověka. Pro něj totiž celé světové dějiny nejsou *nic jiného než vytváření člověka lidskou prací, nic než proces*, v němž je příroda stále víc pro člověka a poskytuje mu tak *nevývratný důkaz o tom, že zrodil sám sebe, důkaz procesu jeho vzniku*. Tím, že se bytostnost člověka a přírody stává praktickou, smyslovou, tím že se člověk pro člověka jakožto jsoucno přírody a příroda pro člověka jakožto jsoucno člověka stává také praktickou a smyslovou, je otázka po cizí bytosti nad přírodou a člověkem, v níž je zároveň obsažena nepodstatnost přírody a člověka, prakticky nemožnou. *Ateismus jako popření této nepodstatnosti už nemá smysl, protože ateismus je popření boha a tímto popřením klade jsoucno člověka*. Na závěr Marx dodává, že skutečný život je skutečnost člověka zprostředkovaná komunismem. Komunismus je negace negace a je tak *pro nejbližší dějinný vývoj nutným momentem emancipace a znovunalezení člověka. Komunismus je nutná forma a energický princip nejbližší budoucnosti, ale komunismus jako takový není cílem lidského vývoje, - je to forma lidské společnosti*.²¹⁴ Takto vypadá stvoření, nebo lépe řečeno sebetvoření člověka dle Marxe. Nachází se tu řada zvláštních, podivných i překvapivých tvrzení, která nemusí být pro rozum zcela stravitelná. V následující kritické části si na některá z nich ukážeme.

V.1.4. Kritické zhodnocení

Kritické hodnocení je rozděleno do čtyř částí. Nejdříve si řekneme o pozitivěch marxistické antropologie a pak přejdeme k negativním stránkám: tyto budou rozčleněny do tří okruhů: v prvním se budeme zabývat člověkem odcizeným, ve druhém člověkem v období komunismu a ve třetím sebetvořením člověka.

Mimořádným přínosem Marxe i Engelse byl poukaz na důležitost a velikost práce každého člověka a snažil se vdechnout smysl jeho činnosti a životu, i když byl prožíván v bídě.²¹⁵ Snažil se rovněž vyburcovat ke změně v chování lidí, aby na místo jen vlastního zájmu brali ohled i na jiné a právě tak chtěl obrátit pozornost lidí i na hluboké sociální rozdíly mezi dělníky a rolníky na jedné straně a těmi, pro něž pracovali. Na sociální otázku své doby

²¹³ Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 102.

²¹⁴ Srov. tamtéž, 102-103.

²¹⁵ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 139.

odpověděl Marx vskutku rychle, narozdíl od laxně jednajících vlád. Zrovna tak lze i ocenit Marxův důraz na propojení teorie s praxí. Nestačí tedy jen mluvit o naléhavých otázkách doby, ale je nutné aktivně realizovat nápravu a sociální spravedlnost.

Jenže, obdobně jako u základního principu společnosti a jiných součástí svého učení, je i zde slabinou marxistický monismus, který redukuje vše pouze na ekonomickou a materiální rovinu. Kromě toho Marx generalizoval a protiklady mezi dělníky a kapitalisty vyháněl až do krajnosti. Z toho se pak odvíjely i další dichotomie, vycházející z jeho černobílého vidění světa.

Prvním bodem, jenž musíme vytknout, je, že všechny kapitalisty Marx takřkajíc „háží do jednoho pytle“ a nezajímá ho, zda jsou někteří ve svém chování lepší či ne. Jednoduše řečeno, to, jestli člověk dobrý je nebo nikoliv, není v první řadě určeno jeho chováním a skutky, nýbrž příslušností k určité třídě, která je označena jako vykořisťovatelská.

Druhý bod se týká marxistického pojmu odcizení. Jak jsme už poznamenali, Marx vyvozoval sociální pohyb jen z ekonomicko-materiálních příčin. Nejinak je tomu i u odcizení. Z tohoto východiska kritizoval kapitalistickou společnost a vytýkal jí zpeněžování a odcizování lidské práce i existence. Popíral rovněž oprávněnost a kladný význam tržních vztahů v jejich specifické oblasti. Řešením je dle marxismu komunismus, který odstraní odcizení prostřednictvím zrušení soukromého vlastnictví. Jak se však v minulém století ukázalo, komunismus neodstraňuje odcizení, ale naopak je stupňuje, poněvadž se v něm spojuje jednak nedostatek nejnezbytnějších věcí, jednak hospodářské selhání.²¹⁶

Namísto marxistického pojetí je nutné vykládat pojem odcizení v křesťanském smyslu a oživit ho jako záměnu prostředků a cílů. Pokud se totiž člověk vzdá *uznání hodnoty a velikosti osoby své vlastní a ostatních, připravuje se ve skutečnosti o možnost těšit se z toho, že je člověk, a vstupovat do vztahů solidarity a pospolitosti s jinými lidmi, pro něž ho Bůh stvořil. Svobodným sebeobětováním se totiž člověk stává opravdu sám sebou.*²¹⁷

Ve třetím bodě se podívejme na soukromé vlastnictví. To musí být dle Marxe jako bezprostřední příčina odcizení a existence tříd zrušeno. Jenže pokud by člověk neměl vůbec nic, co by mohl nazývat „svým vlastním“, a postrádal by i možnost *zajistit si obživu vlastním přičiněním, stal by se zcela závislým na společenských mechanismech a těch, kdo je kontrolují.*²¹⁸ *Vlastnictví a jiné formy soukromé držby vnějších statků přispívají k projevení*

²¹⁶ Srov. JAN PAVEL II.: Encyklika Centesimus annus, čl. 41.

²¹⁷ Srov. tamtéž, čl. 41.

²¹⁸ Srov. tamtéž, čl. 13.

osobnosti člověka a poskytují mu kromě toho příležitost plnit svůj úkol ve společnosti a v hospodářském životě; je proto velmi důležité podporovat nabývání určité držby vnějších statků jak jednotlivci, tak sdruženími.²¹⁹

Čtvrtým bodem již přejdeme k učení o komunismu. V této části důkladněji prozkoumáme zejména podobnosti mezi marxismem, jako určitou formou sekulárního náboženství, a náboženstvím křesťanským i židovským.

Jak už jsme psali, Marxovi se nedostalo židovského vzdělání, na druhé straně se v jeho politickém mesianismu projevují jak jeho židovské kořeny, tak i křesťanská víra, kterou v mládí praktikoval, ale vůči níž, stejně jako vůči židovské víře, zaujal nepřátelský postoj. Marxova koncepce tříd v kapitalismu, komunistické revoluce, prováděné proletariátem spasitelem, a období komunismu vykazuje řadu podobných rysů s židovstvím a křesťanstvím, avšak s tím rozdílem, že spása nepřichází od transcendentního Boha, nýbrž od – člověka sebetvůrce. Spása se proto v marxismu stává skutečností imanentní. Přejdeme však od tohoto obecnějšího úvodu k jednotlivým prvkům Marxova učení, jež mají svůj předobraz v judaismu a křesťanství.

Prvním je dědičný hřích. Ve svých pracích často kritizoval křesťanské dogma o dědičném hříchu.²²⁰ Marx však ve své nauce implicitně nahrazuje tuto křesťanskou nauku svou vlastní, v níž je úloha dědičného hříchu zastoupena soukromým vlastnictvím.²²¹ Avšak s kapitalismem se zrodila třída utlačovaných a zbědovaných, jež není tímto hříchem poznačena, protože nic nevlastní – proletariát. Tento má díky svému postavení ve společnosti a společenské výrobě, soudržnosti a smyslu pro kolektivnost, podporu, organizovanost a společenskému soužití²²² historický úkol vykoupit a spasit lidstvo.

K tomu dojde prostřednictvím komunistické revoluce, která bude znamenat, že se porobené dělnictvo zmocní vlády ve formě diktatury proletariátu jako přípravné fáze budoucího komunismu. Podobnost s některými biblickými předobrazy je tu nasnadě, například z Nového zákona: *Neboť každý, kdo se povyšuje, bude ponížěn, a kdo se ponižuje,*

²¹⁹ DRUHÝ Vatikánský koncil: Pastorální konstituce o církvi v dnešním světě *Gaudium et Spes*, (ze dne 7. prosince 1965), in: Dokumenty II. vatikánského koncilu, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, čl. 71.

²²⁰ MARX Karel, ENGELS Bedřich, LENIN Vladimír Iljič: O ateismu, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1974, 17-19.

²²¹ ČERMÁK, Vladimír: Otázka demokracie 1. Demokracie a totalitarismus, Praha: Academia, 1992, 147.

²²² TLUSTÝ Vojtěch: Třídy a třídní boj, op. cit., 22.

bude povýšen (srov. Lk 14, 11).²²³ A paralela se základní zkušeností izraelského národa, totiž vyjití z Egypta, je snad ještě výraznější. Národ, jenž se vymaňuje z otroctví, nepřátelé jsou usmrceni a dostává se do zaslíbené země. Skoro bychom mohli říci, že Marx měl při psaní svých děl Bibli jako předlohu.

Komunistická revoluce je ústředním momentem Marxovy eschatologie.²²⁴ Je to poslední dialektický skok v dějinách, záchrana člověka i lidstva, již provádí dělník-mesiáš. Ten má ostatní dovést ke komunismu, kýženeho ráje na zemi, kde již nebude existovat nutnost ani lidské sobectví, ale jen svoboda, rovnost a bratrství. Nepůjde již o náboženstvím vytvořenou fantastickou představu království božího, ale o člověkem vytvořenou říši blaženosti.

Ovšem samotné konečné stadium lidstva, tj. komunismus, není u Marxe zcela jasně popsáno a vysvětleno. To je patrné na tomto výroku: *Komunismus je pozice jakožto negace negace, proto je skutečným, pro nejbližší dějinný vývoj nutným momentem emancipace a znovunalezení člověka. Komunismus je nutná forma a energický princip nejbližší budoucnosti, ale komunismus jako takový není cílem lidského vývoje, - je to forma lidské společnosti.* Komunismus je tedy dle Marxe synteze, řešící všechny protiklady. Tvrdí-li však, že komunismus není cílem lidského vývoje, jak má potom k vývoji docházet, jsou-li všechny protiklady vyřešeny a nemůže tu potom docházet ke střetu teze a antiteze, což způsobí, respektive mělo by způsobit, zastavení sociálního i dějinného vývoje?²²⁵ Kromě toho, pokud komunismus není cílem lidského vývoje, co jím tedy je? Kam směřuje člověk i lidé? Jaký má tento nekonečný a věčný svět vlastně smysl? Na to nám však Marx, Engels a jejich učedníci neposkytují žádnou konečnou a uspokojivou odpověď. Pokud bychom se jich na to i zeptali, co by nám odpověděli? Pravděpodobně jen tolik, že za komunismu nás to jednoduše už zajímat nebude. Právě v antropologii se ukazuje neschopnost racionalistického, materialistického a imanentistického marxismu odpovědět na základní otázky bytí, jež si člověk klade.

Posledním bodem je marxistické pojetí stvoření člověka. Marx tvrdí, že člověk je samostatným, svobodným, jen tehdy, pokud vděčí za své jsoucno sám sobě a ne nikomu jinému. Pro Marxe je tedy myšlenka stvoření člověka, to znamená i jeho závislosti na jiném, nepřijatelná, protože činí člověka nesvobodným. Marx se sice snaží ve své argumentaci

²²³ BIBLE – PÍSMO SVATÉ STARÉHO A NOVÉHO ZÁKONA: ČESKÝ EKUMENICKÝ PŘEKLAD, Praha: Česká biblická společnost 2006, 103.

²²⁴ Srov. ARON Raymond: Historie 20. století, op. cit., 152.

²²⁵ Srov. ZVĚŘINA: op. cit., 147.

možnost otázky stvoření člověka vyloučit, ale jak jsme si mohli přečíst výše, moc se mu to nedaří. Klade vůči možnosti stvoření člověka *nekončený postup a kruhový pohyb*, ale ani tak nemůže logicky vyloučit možnost stvoření člověka od jiného. Nakonec Marx prohlašuje, že otázka po stvoření je jen produkt abstrakce, a vybízí: *Vzdáš-li se své abstrakce, vzdáváš se i své otázky*. Dle Ratzingera je právě zde místo, kde se bortí logika Marxova systému, v níž je stvoření jejím vlastním rozporem i bodem, v němž se vykoupení ukazuje jako prokletí a postoj proti pravdě. Základem myšlení Karla Marxe je rozhodující volba, jež je ve skutečnosti protestem proti závislosti, již stvoření představuje, a nenávisť k životu takovému, jaký je.²²⁶ Nenávisť k životu takovému, jaký je, to je vskutku východisko antropologie Karla Marxe. Marx nenáviděl jak člověka minulosti, tak i člověka přítomnosti a namísto nich narysoval abstraktního a neuchopitelného člověka budoucnosti. Obojí, minulost i přítomnost, byly pro něj slzavým a temným údolím, na jehož konci svítá pro člověka nová budoucnost – komunismus, v němž bude nový člověk prožívat opravdovou blaženost. Svě vysněné budoucnosti Marx obětoval přítomnost i minulost a nezáleží na tom, kolik úsilí to bude stát, kolik lidských životů si komunistická utopie vyžádá. A předzvěstí toho, jak taková cesta k nerealizovatelnému a absolutnímu cíli končí, byl jakobínský teror během francouzské revoluce v letech 1793-1794.

Kdyby svou pomýlenost v antropologii marxismus připustil a *ukázal by člověka takového, jaký je a ne jakým jej potřebuje mít, musel by nevyhnutelně revidovat i svou mesianistickou vizi říše svobody; ve svět a v konečném důsledku by se i cesta ke komunismu v podobě diktatury proletariátu prokázala být chimérou.*²²⁷ Marx ve svém nazírání na člověka vychází z jeho bezprostřední situace a konkrétních podmínek a postavil člověka do středu veškerenstva, sám však končí u nekonkrétního a abstraktního obrazu člověku zítřka a toho skutečného rozpustil v beztvaré komunistické společnosti.

V.2. Marxismus a náboženství

Jak jsme poznamenali na samém začátku páté kapitoly, druhá část se zabývá Marxovou a Engelsovou koncepcí náboženství. V ní si povíme o jejich východiscích

²²⁶ Srov. RATZINGER Joseph: Důsledky víry ve stvoření, in: *Communio* 3 (1997) 241-252, 247.

²²⁷ Srov. ČERMÁK, Vladimír: *Otázka demokracie 1. Demokracie a totalitarismus*, op. cit. 148.

a postojích k náboženství a samozřejmě podrobíme marxistickou nauku kritickému zhodnocení tak, jak jsme činili i v předchozích oddílech.

V první části si vyložíme základní názory na náboženství od autora, od něhož Marx a Engels čerpali nejen materialistické názory, ale právě i kritiku náboženství – Ludwiga Feuerbacha. Ve druhém oddíle pak již načrtne postoje samotného Marxe a Engelse. Třetí část bude věnována marxismu a morálce a nakonec ve čtvrté opět podkapitolu o náboženství kriticky zhodnotíme.

V.2.1. Ludwig Feuerbach a náboženství

Jak jsme výše zmínili, budeme se v první části zabývat postojem Feuerbacha k náboženství. Hlavním dílem, z něhož budeme čerpat, je Podstata náboženství, jež je shrnutím jeho nauky. Přejdeme tedy k samotným textům.

*Cit závislosti jest příčinou náboženství, původním však předmětem tohoto citu závislosti je příroda, příroda tedy prvním předmětem náboženství.*²²⁸ Dále pak říká: *Můj cit závislosti má oči a uši, ruce a nohy, můj cit závislosti jest sám člověk, cítící se závislým, ...na všech stranách a všemi smysly. To však, od čeho je závislým, závislým se cítí a závislosti jest si vědom, jest příroda, předmět smyslů.*²²⁹ *Člověk zbožňuje to, na čem dle jeho poznání neb víry závisí jeho život. Uctívání boha je tedy závislé na uctívání člověka.*²³⁰ *Člověk tak uctívá boha jen kvůli jeho blahodárnosti a pokud kvůli jeho škodlivosti a hroživosti, tak jen z toho důvodu, aby je odvrátil. Pravým základem uctívání boha je proto egoismus.*²³¹ *Víra člověka v boha jako původce, udržovatele a vládce světa, kterou si člověk odvodil pouze ze sebe, z politického zřízení, a přenesl na přírodu, spočívá na člověkově neznalosti přírody.*²³²

*Atheism však obětuje smyšlenou, fantastickou bytost skutečnému životu a bytosti. Atheism jest tudíž pozitivní, potvrzující, dodává opět přírodě a lidstvu významu a důstojnosti, kterou ji vzal theism; oživuje přírodu a lidstvo, jimž theism vysál nejlepší síly, protože dle něj je pouze bůh něco, ale ostatní, příroda i člověk, nesmí být nic.*²³³ Dle Feuerbacha je závažnou

²²⁸ FEUERBACH Ludvík: Podstata náboženství, Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství, 1920, 18.

²²⁹ Tamtéž, 40-41.

²³⁰ Srov. tamtéž, 46-47.

²³¹ Srov. tamtéž, 79.

²³² Srov. tamtéž, 147.

²³³ Srov. tamtéž, 310.

nespravedlností, pokud jedni mají všechno a žijí v dostatku, avšak druzí nemají nic a strádají, je ovšem pošetilé zakládat na tomto *nutnost jiného života, v němž jsou lidé odškodňováni za bolesti a strádání na zemi... Nutným důsledkem stávajících nespravedlností a zel lidského života jest jedině snaha, vůle je změnit, avšak nikoli víra v onen život, která spíše skládá ruce v klín a zlo nechává trvat.*²³⁴ Láska k bohu musí být nahrazena láskou k lidem, protože jedině ta může být jediným, pravým náboženstvím, na místo *bohovíry* musí nastoupit víra člověka v sebe sama, ve svou sílu, víra, *že osud člověka nezávisí na nějaké bytosti mimo něj, ale na něm samém... že jediným bohem lidí je člověk sám.*²³⁵

Toto jsou tedy ve stručnosti základní Feuerbachovy teze o náboženství. Musíme však doplnit, že podává kritiku především náboženství křesťanského, čehož si všímá i Engels ve svém spisu o Feuerbachovi: *Jediné náboženství, které Feuerbach vážně zkoumá, je křesťanství, světové náboženství Západu, založené na monotheismu.*²³⁶

V následujícím oddílu snadno rozpoznáme, jak se Feuerbachovo pojetí promítlo do učení Marxe a Engelse. Již teď však můžeme říci, že jeden z hlavních rozdílů tkví v tom, že zatímco Feuerbach nahradil náboženství přírodní i křesťanské svým náboženstvím lásky, Marx s Engelsem odmítají tuto náhražku²³⁷ a zavrhnou náboženství zcela.

V.2.2. Marx, Engels a náboženství

Nejprve si v krátkosti shrňme základní myšlenkové linie Marxe a Engelse o náboženství. V podkapitole o společenských formacích jsme si řekli, že náboženství spadá do čtvrté úrovně struktury společnosti, to znamená do forem společenského vědomí, a je také podřazeno pod ideologické formy. Závislost forem společenského vědomí, stejně jako právní a politické nadstavby, na výrobních vztazích způsobuje, že s jejich změnou dochází i ke změně náboženství. Není proto skutečností vzniklou božím zásahem, nýbrž výsledkem výrobních vztahů, který reflektuje existující třídní rozdělení společnosti. Ovšem ve chvíli, kdy zaniknou veškeré třídy a lidé vstoupí do období komunismu, zanikne i náboženství.

Než se však začneme seznamovat s Marxovými a Engelsovými představami o náboženství, podotkneme, že jsou ovlivněny především náboženstvím křesťanským

²³⁴ Srov. FEUERBACH: op. cit., 310-311.

²³⁵ Srov. tamtéž, 311-312.

²³⁶ ENGELS Bedřich: Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie, op. cit., 29.

²³⁷ Jeho „nejkrásnější místa“, oslavující toto nové náboženství lásky, nelze dnes už vůbec číst. Tamtéž, 29.

a židovským. I přístupy obou jsou v určitých směrech odlišné. Zatímco Engels se více zaměřuje na historickou stránku náboženství,²³⁸ Marx ve větší míře zkoumá jeho podstatu. Základními díly, jež uijeme při našem výkladu, budou zejména spisy Úvod ke kritice Hegelovy filosofie práva, Antidühring a Engelsův spis Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie. Ale obraťme již pozornost na samotné téma této podkapitoly.

Bedřich Engels a náboženství

Nejdříve se podíváme na Engelsovo pojetí. To je možné vystihnout v jeho díle Antidühring. Náboženství tak dle něj je jen fantastické zrcadlení vnějších sil v mysli lidí a tyto síly mají v moci i celý jejich život. V tomto zrcadlení přijímají pozemské síly formu nadpozemských. Na začátku dějin *jsou to nejprve přírodní síly, jež se zrcadlí a v dalším vývoji prodělávají u různých národů nejrozmanitější a nejpestřejší personifikace*. Tento proces byl vyzorován u indoevropských národů až po svůj původ v indických vědách a posléze došlo k jeho identifikaci i u Indů, Peršanů, Řeků, Římanů, Germánů, Keltů, Litevců a Slovanů. Kromě přírodních sil začínají později působit i společenské síly, jež stojí vůči lidem zrovna tak cize a nevysvětlitelně a ovládají je se stejně zdánlivou přírodní nutností jako samotné přírodní síly. Fantastické postavy, které byly nejdříve produktem zrcadlení tajemných přírodních sil, tak získávají i společenské atributy a stávají se z nich představitelé dějinných sil. *Na pozdějším stupni vývoje jsou potom všechny přírodní i společenské atributy mnoha bohů přeneseny na jednoho všemohoucího boha, jenž je však opět pouhým reflexem abstraktního člověka*. Takto tedy z polyteismu vznikl monoteismus, jenž Engels označuje za historicky poslední produkt *pozdější řecké vulgární filosofie, který našel své ztělesnění v židovském výlučném národním bohu Jahve*. Dokud budou lidé v područí těchto cizích, přírodních a společenských sil, bude i náboženství přetrvávat jako bezprostřední, tzn. citová forma poměru lidí k těmto silám. Avšak i lidé v dnešní měšťácké společnosti jsou *jako cizí silou ovládáni hospodářskými poměry, které sami vyrobili*. Skutečný podklad náboženského zrcadlení trvá tedy stále a spolu s ním rovněž náboženský reflex sám... *Stále ještě platí: člověk míní a bůh (tj. cizovláda kapitalistického výrobního způsobu) mění. Pouhé poznání, byť šlo dále a hlouběji než měšťácká ekonomie, nepostačuje k podrobení společenských sil pod nadvládou společnosti*. Na to je potřebný zejména společenský čin, po jehož uskutečnění společnost, jež uchopí moc nad veškerými výrobními prostředky a bude s nimi plánovitě zacházet, osvobodí sebe samu a každého svého člena z poroby, v níž jsou v buržoazně

²³⁸ Srov. MASARYK: op. cit., 128.

kapitalistické společnosti *udržování výrobními prostředky, které sami vyrobili, které však stojí proti nim jako silnější cizí moc, až tedy člověk bude nejen mínit, ale i měnit: potom teprve zmizí i náboženské zrcadlení samo, z toho jednoduchého důvodu, že nebude již co zrcadlit.*²³⁹

V souvislosti s Engelsovou představou vzniku monoteismu je nutné také dodat i jeho pojmání vzniku křesťanského náboženství. To se dle něj zrodilo jako směs zevšeobecně orientální, hlavně židovské teologie a zvlgarizované podoby řecké filosofie, zejména stoicismu. Jeho dnešní podoba je však pouze oficiální adaptací na státní náboženství, jež byla provedena během nicejského koncilu. Tento vývoj pak byl v souladu s tím, jak se vytvářela feudální společenská formace.²⁴⁰

Ve druhém textu se Engels zabývá otázkou vzniku představy nesmrtnosti duše. Ta je dle Engelse spjata s otázkou poměru myšlení k bytí. Lidé ve velmi raných dobách kvůli své nevědomosti o stavbě svého těla a viděním ve svých snech *dospěli k představě, že jejich myšlení a cití není činností jejich těla, ale duše přebývající v těle, jež při smrti opouští. Museli však přemýšlet o poměru duše k vnějšímu světu. Duši není třeba přivlastňovat zvláštní smrt, pokud při smrti po oddělení od těla žije dále. Tímto způsobem se pak vytvořila představa o nesmrtnosti duše, jež se na onom stupni vývoje naprosto neprojevuje jako útěcha, nýbrž jako osud, proti kterému nelze nic dělat, a např. u Řeků se tato skutečnost projevuje jako neštěstí. Ne tedy náboženská potřeba útěchy, nýbrž ze stejné všeobecné omezenosti vyrůstající rozpačitost, co počít po smrti těla s duší, jejíž existenci jsme jednou uznali, vedla všeobecně k nudné představě osobní nesmrtnosti.*²⁴¹

Toto je tedy Engelsův náhled na vznik náboženství a náboženských fenoménů v dějinách. Božstva jsou v první fázi, charakteristické pro rané stádium národů, výsledkem personifikace nevysvětlitelných přírodních sil. Avšak s proměnou společnosti došlo ke vzniku tříd a třídního antagonismu a s tím se i mění charakter božstev, která se stávají historickými činiteli se společenskými atributy. Tyto se v další etapě přenášejí na jediného boha a rodí se monoteismus. Engelsova nauka o nesmrtnosti duše je potom jen logickým vyústěním marxistického pojmání hmoty a ducha, neboť v marxistickém pojetí, v němž je hmota nekonečná, neomezená a věčná a duch je jen jejím produktem, není pro nesmrtnost duše člověka místo. Pokud má však hmota ony jmenované vlastnosti a duše zároveň není nesmrtná, nemůže samozřejmě existovat ani posmrtný život.

²³⁹ Srov. ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 274-276.

²⁴⁰ Srov. ENGELS Bedřich: Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie, op. cit., 46.

²⁴¹ Srov. tamtéž, 17-18.

Po všech textech, jež jsme si dosud od Engelse (i Marxe) uvedli, nás nejspíše už neudiví jeho sebevědomá jistota ohledně svých znalostí, s jakou píše také o náboženství. Jak jsme už poznamenali, Engels se zaměřuje zejména na vznik a dějiny náboženství, zatímco Marx, přestože také neopomíná historickou reflexi, zabývá se oproti Engelsovi podrobněji jak obsahem náboženství, tak i jeho vlivem a úlohou ve společnosti. Nyní se zaměříme právě na jeho pojetí náboženství.

Karel Marx a náboženství

Marx na začátku svého Úvodu ke kritice Hegelovy filosofie práva píše: *Pro Německo je kritika náboženství v podstatě ukončena, a kritika náboženství je předpokladem veškeré kritiky... Člověk, který ve fantastické skutečnosti nebes, kde hledal nadčlověka, našel jen odraz sebe samého, nebude už ochoten nalézat jen zdání sebe samého, jen „nečlověka“ tam, kde hledá a musí hledat svou pravou skutečnost.* Toto pojetí, jak jsme mohli číst výše, převzal Marx od Feuerbacha. *Základem nenáboženské kritiky je: člověk dělá náboženství, náboženství nedělá člověka. Náboženství je totiž sebevědomí a sebedůvěra člověka, který se buďto ještě nenašel, nebo se už zase sám sobě ztratil.* O něco dále Marx popisuje náboženství jako formu protestu vůči nespravedlnosti světa: *Náboženská bída je jednak výrazem skutečné bídy, jednak protestem proti skutečné bídě. Náboženství je povzdech utlačeného tvora, cit bezcitného světa, duch bezduchých poměrů. Je to opium lidu.* Právě proto je zrušení náboženství jako iluzorního štěstí lidu požadavkem po jeho skutečném štěstí. Člověk je díky kritice náboženství zbavován iluzí a uschopňuje ho k myšlení, jednání a tvoření své skutečnosti jako toho, kdo již není pod vlivem „drogy náboženství“, ale přišel již k rozumu. Náboženství se točí kolem člověka jako iluzorní slunce do té doby, dokud se člověk nezačne pohybovat kolem sebe. První úkol filosofie spočívá v tom, aby po odhalení posvátné podoby sebeodcizení člověka, odhalila sebeodcizení v neposvátných podobách. *Kritika nebe se takto mění v kritiku země, kritika náboženství v kritiku práva, kritika teologie v kritiku politiky.*²⁴²

Svou kritiku náboženství končí Marx poučením, že *pro člověka je nejvyšší podstatou člověk, tedy kategorickým imperativem zvrátit všechny vztahy, v nichž je člověk poniženou, ujařmenou, opuštěnou, opovrženou bytostí.*²⁴³

²⁴² Srov. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, op. cit., 57.

²⁴³ Tamtéž, 62.

Marx spatřuje první krok k emancipaci již v reformaci Luthera, který zvítězil nad porobou ze zbožnosti proto, že na její místo dosadil porobu z přesvědčení. Zlomil víru v autoritu proto, že obnovil autoritu víry. Proměnil kněze v laiky, protože proměnil laiky v kněze. Osvobodil člověka od vnější náboženskosti, protože z náboženskosti udělal niternou záležitost člověka. Uvolnil tělo z pout, protože spoutal srdce. Ale i když protestantství nebylo pravým řešením, bylo správným vytyčením úkolů. *Teď už nešlo o boj laika s paterem*

Ve stručnosti si Marxovy texty shrňme a vysvětleme. Marxovi se tedy náboženství jeví jako snaha o náhradní uspokojení nadějí, jež v tomto světě nebyly vyplněny. Současná hospodářská a sociální bída a utrpení, plynoucí ze stávajících výrobních vztahů, budou vyrovnány v budoucnosti, v níž dojde i k zúčtování s utlačovateli. (srov. Lk 1,51-53). Náboženství je tak vlastně jen resentimentem těch, kteří přišli zkrátka, a poskytuje utlačovaným subjektivní útěchu za jejich nevyplněná přání. Z objektivního hlediska však náboženství způsobuje, že vykořisťování jsou jím uchláholeni a utěšováni ve stávajících poměrech namísto toho, aby vynakládali úsilí o změnu své špatné situace. Proto se vládnoucí třída dle Marxe zvlášť stará o to, aby vědomí lidí bylo ovládáno náboženskými představami, jež napomáhají k udržení existujících poměrů a odvádějí pozornost porobených k falešným vizím onoho světa.²⁴⁴

Náboženství tak ovlivňuje lid ve dvou směrech. Zaprvé, poskytuje náhradní uspokojení nenaplněných nadějí, to znamená, že je opiem lidu, a zadruhé, působí jako tišící prostředek proti nespokojenosti s vykořisťováním a bídou, je tedy i opiem pro lid. Účinná kritika náboženství je tedy určena tím, jak se člověk staví k úkolu přeměny poměrů, jež jsou pro náboženství živnou půdou a také příčinou potřeby náhradního uspokojení, které náboženství skýtá.²⁴⁵

Mimo to Marx svým tvrzením *člověk dělá náboženství, náboženství nedělá člověka* odnímá náboženství výraznější roli v dějinách lidí, čímž se liší od Feuerbacha, jenž přiznával náboženství významný vliv na historické události.²⁴⁶ Stejně tak i Marxův kolega Engels ve svém spisu o Feuerbachovi odmítá tvrzení, že by se periody lidstva od sebe odlišovaly jen náboženskými změnami. Velké dějinné momenty byly pouze *doprovázeny náboženskými změnami*. I to se však týká jen tří velkých světových náboženství, jimiž jsou buddhismus, křesťanství a islám. Kmenová a národní náboženství postrádala dle Engelse propagandistický ráz a zanikla v okamžiku, kdy byla zlomena samostatnost kmenů a národů. Právě až u tří velkých, *více méně uměle vytvořených světových náboženství*, především pak v křesťanství a islámu, můžeme pozorovat, že všeobecnější historická hnutí nabývají náboženských rysů.²⁴⁷

mimo sebe, znamenalo to boj s páterem uvnitř, v sobě, se svou páterskou přirozeností. A jestliže protestantská přeměna německého laika v kněze emancipovala laické papeže, knížata s jejich klérem, privilegovanými a šosáky, filosofická přeměna páterských Němců v lidi osvobodí národ. Tamtéž, 62-63.

²⁴⁴ SCHAEFFLER Richard: *Filosofie náboženství*, Praha: Velehrad, 2003, 24.

²⁴⁵ Srov. tamtéž, 24.

²⁴⁶ Srov. MASARYK: op. cit., 127.

²⁴⁷ ENGELS Bedřich: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie*, op. cit., 28-29.

Tolik o podstatě náboženství v podání Marxe a Engelse. V příští a závěrečné části této podkapitoly si ještě v krátkosti řekneme o marxistickém náhledu na morálku.

V.2.3. Marxismus a morálka

Důvody, proč zařazujeme část o etice právě na toto místo v oddíle o náboženství, jsou především dva. Zaprvé, morálka je důležitá a integrální součást náboženství, a za druhé, chceme zde ozřejmit marxistický přístup k přirozenému mravnímu zákonu a hodnotám, zda tedy uznává nějaké věčné pravdy, nebo ne. To se dozvíme za chvíli.

K určení přístupu k morálním otázkám nám poslouží slova Bedřicha Engelse v Antidürrigovi, jimiž charakterizuje základ morálky. Je nutné rovněž zmínit, že zde vlastně přímo navazujeme na podkapitulu o marxistické epistemologii (str. 77 v Antidürringovi). Začneme s krátkým úvodem, v němž si ve velmi stručné formě popíšeme rozdělení věd. Dle Engelse je tedy oblast poznání rozdělena na tři třídy. V té první jsou zahrnuty vědy o neživé přírodě, ve druhé vědy o živých organizmech a konečně třetí třída zahrnuje vědy historické, zkoumající společenské poměry lidí, právní a státní formy, filosofie, náboženství, umění, ale i morálku. Tyto třídy se však liší nejen předmětem bádání, avšak i množstvím obsažených absolutních a věčných pravd. A právě ve třetí, v níž se nachází i morálka, se jich objevuje nejméně. Podle Engelse se protiklad dobra a zla nachází v morální oblasti, která patří do dějin lidstva a v níž jsou konečné pravdy poslední instance rozesety v nejmenší míře.²⁴⁸

Představy dobra a zla se mění dle národů i věků a dále se ptá: *Jaká morálka se hlásá dnes?* Je jí *morálka křesťansko-feudální*, jež se dělí na katolickou a protestantskou, pak *moderní buržoasní* a poslední je *proletářská morálka budoucnosti*. Máme tu tak tři současně platné skupiny mravních teorií. *Která je ta pravá? Ani jediná ve smyslu absolutní konečné platnosti, ale jistě bude mít nejvíce prvků slibujících trvání ta morálka, která v přítomnosti zastává převrat přítomnosti, hájí budoucnost, tedy morálka proletářská.* Přece však Engels uznává, že mají všechny tři typy morálek něco společného, a to je společné dějinné pozadí, protože to jsou *tři různé stupně téhož dějinného vývoje*. Navíc musí morální teorie pro stejné nebo alespoň přibližně stejné stupně ekonomického vývoje spolu souhlasit. Tak ve všech

²⁴⁸ Srov. ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring*. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 77-82.

společnostech od vývinu soukromého vlastnictví movitých věcí musel platit *stejný morální příkaz: Nepokradeš!* Ale proto se tento příkaz věčným morálním příkazem nestane.²⁴⁹

Autor nakonec odmítá vnucování jakékoliv morální dogmatiky jako věčného, konečně platného a nezměnitelného mravního zákona *pod záminkou, že i mravní svět má své trvalé principy, které stojí nad dějinami a nad národními rozdíly.* Každá dosavadní morální teorie je v posledku pouhým výplodem hospodářské situace společnosti, a protože se dosud společnost *vyvíjela v třídních protikladech, byla morálka vždy třídní morálkou,* která poskytovala ospravedlnění vládě a zájmům vládnoucí třídy, nebo byla výrazem odboje proti této nadvládě a zájmu budoucnosti utlačovaných, jakmile tito dostatečně zesílili. Engels nepochybuje, že v morálce, *stejně jako ve všech ostatních odvětvích lidského poznání, nastal pokrok.* Ale stále jsme se nedostali za třídní morálku. *Vpravdě lidská morálka, stojící nad třídními protiklady a nad vzpomínkou na ně, bude možná teprve na vývojovém stupni společnosti, kde bude třídní protiklad nejen odstraněn, ale i pro životní praxi zapomenut.*²⁵⁰

Takto tedy vypadá marxistické pojetí morálky. Jako v každé části nám nepochybně vyvstává na mysli řada otázek, jež musíme rozřešit. K tomu dojde v kritické části.

V.2.4. Kritické zhodnocení

Nejdříve věnujme několik slov Feuerbachovu nazírání na náboženství. Lze na něm totiž ocenit to, že charakterizuje nesprávné podoby Boha, jeho karikatury, jež vskutku nejsou hodné úcty a je třeba je zavrhnout. Bůh nemůže být ctěn kvůli pouhému užitku nebo strachu, takový vztah mezi člověkem a Bohem by byl vlastně jen obchodním vztahem, v němž si Boha kupujeme k zajištění určitých služeb.

A nyní prozkoumejme postupně omyly Marxovy a Engelsovy nauky týkající se náboženství. Jako tradičně i zde musíme vytknout značné zjednodušování, zejména z hlediska vzniku a dějinného vývoje náboženství, a monismus, to znamená odvozování náboženských skutečností z hospodářského základu. O zjednodušeních a monistickém nazírání náboženství však pojednáme v následujících odstavcích podrobněji.

Bod první se týká Engelsova textu o vzniku náboženství. Zdá se, že nemá tuto otázku zcela ujasněnu. Není zřejmé, zda je náboženství fantastické zrcadlení v hlavách lidí, nebo jde

²⁴⁹ Srov. ENGELS Bedřich: Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy, op. cit., 82-83.

²⁵⁰ Srov. tamtéž, 83-84.

o personifikaci přírodních sil. Spíše to vypadá, že se obě hypotézy o vzniku náboženství snaží spojit. Tato Engelsova nedomyšlenost se nám ukáže v jasnějším světle, srovnáme-li dva krátké texty z jiného Engelsova díla o Ludvíku Feuerbachovi. V prvním říká, že *mimo přírodu a člověka neexistuje nic, a vyšší bytosti, vytvořené naší náboženskou fantasií, jsou jen fantastickým zpětným odrazem naší vlastní bytnosti.*²⁵¹ Přitom ve druhém tvrdí: *...personifikací přírodních sil, vznikli první bohové, kteří za dalšího rozvoje náboženství nabývali stále více nadpozemské podoby...*²⁵² Otázka je tedy následující: Vzniklo náboženství personifikací přírodních sil, nebo naší náboženskou fantazií? K rozuzlení této otázky nám však Engels ani Marx žádnou odpověď neposkytují.

Druhým bodem je Engelsův popis vzniku monoteismu. Značně problematické je jeho tvrzení, že vznikl jako historicky poslední produkt *pozdější řecké vulgární filosofie a nalezl své ztělesnění v židovském výlučném národním bohu Jahve*. Monoteismus určitě nevděčí za vznik řecké filosofii, přestože i v ní můžeme nalézt to, co svatý Justýn nazval λογος σερματικοι, jako například u bezpochyby nejznámějšího představitele - Aristotela ze Stageiry (384-322) s jeho ideou prvního hybatele. Jenže i tento první hybatel je něco zcela jiného než Bůh, který vyvedl židovský národ z Egypta. I první hybatel zůstává stále skutečností imanentní, zatímco Bůh Izraele sice působí v tomto světě, ale zároveň jej přesahuje, je transcendentní. Kromě toho se řecká filosofie vyznačovala také fatalismem, zatímco židé (ale i křesťané) pozorují v dějinách působení tajemné boží prozřetelnosti. To jsou jen některé z rozdílů, které však Engels (ani Marx) zjevně nepozoruje. Postihnout tak zásadní rozdíl mezi imanencí a transcencí je však pro ně samozřejmě nemožné, protože, jak už jsme řekli výše, jejich nauka je imanentistická a všechny skutečnosti v tomto světě jsou odvozeny od věčné, nekonečné a neomezené hmoty. Pro transcendentní skutečnosti tak nezbyvá místo. Mimo tyto chyby zmiňme ještě další. Monoteismus židovského národa také nebyl od počátku striktní, spíše se jednalo o monolatrii, přísný monoteismus přišel v době deuteronomistické, kdy byl židovský národ silně ohrožován polyteistickými kultury.

Třetí bod. Engels s Marxem v souladu se svým monistickým nazíráním odnímají náboženství jakoukoli úlohu v dějinách. I náboženské změny jsou tak vynuceny nikoliv náboženskými motivacemi či idejemi, nýbrž změnami hospodářské základny. Kupříkladu přijetí křesťanství za státní náboženství Konstantinem Velikým tak bylo dle marxismu způsobeno tím, že se hodilo nově vznikajícímu feudálnímu systému. A jak vysvětlit úsilí

²⁵¹ ENGELS Bedřich: Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie, 16.

²⁵² Tamtéž, 18.

církve o omezování otroctví a válek ve středověku, křižácké výpravy, vznik univerzit, jezuitské redukce, expanzi islámu nebo lpění židovského národa na monoteismu, i když by bylo i z hospodářského hlediska mnohem pohodlnější přejít k polyteistickým náboženstvím ostatních národů? Snadno, dle marxismu se jedná jen o potřebu dané společenské formace.

Čtvrtý bod. Marx s Engelsem kritizují nesmrtelnost duše a věčný život, tedy skutečnosti, které se týkají eschatologie, poněvadž dle nich odvádějí od řešení současných sociálních a hospodářských problémů, ale jejich vlastní systém uzavřený uvnitř dějin nedává lidem ani jednotlivému člověku žádný trvalý smysl. Člověk má v tomto světě pouze svůj vymezený čas, po jehož uplynutí se jeho bytí roztříští o smrt. Jediný účel jeho existence spočívá pouze v úsilí o dosažení komunismu, jenž však dle samotného Marxe není nic víc než princip nejbližší budoucnosti. Není tedy posledním smyslem dějin. Vskutku, v komunismu už člověk nepotřebuje vkládat naději a smysl do náboženských představ, protože jeho existence žádnou naději a smysl už mít nebude. Je to však právě naděje na věčný život, jež člověka motivuje a podněcuje k sociální angažovanosti a úsilí o dosažení spravedlnosti prostřednictvím skutků lásky.

Bod pátý. Proti marxistickému tvrzení o zániku náboženství po socialistické revoluci a změně vlastnických vztahů pak mluví prostá historická zkušenost. V první socialistické zemi světa, Sovětském Svazu, nedošlo ani po více než sedmdesáti letech socialistického zřízení k zániku náboženství. Zrovna tak se to nepodařilo ani v Albánii, která byla Enverem Hodžou prohlášena za první ateistický stát světa.

V **bodě šestém** se již budeme zabývat marxistickou morálkou. Celý marxistický morální systém můžeme označit jako relativistický. Neuznává žádnou v dějinách neměnnou mravní hodnotu či pravdu kromě období komunismu, kdy lidstvo dospěje ke zrušení tříd a skutečnému humanismu. Ale samotný praktický život a dílo Marxe a Engelse dokazuje, že jisté přetrvávající pravdy uznávali. Pokud Marx s Engelsem prohlašují, že morálka je určována vládnoucí vykořisťovatelskou třídou, proč se oni jako její příslušníci rozhořčují nad zoufalou hospodářskou i sociální situací dělníků? Toto přece byl impuls pro jejich práci a snahu změnit dané poměry. Nebylo jejich rozhořčení a hněv vyvolán snad proto, že měli určité mravní měřítko, jímž mohli jejich situaci hodnotit a jež je nezávislé na třídních vztazích? Jak mohli hodnotit i ostatní dějinná údobí? A kdyby neexistovala ona všeobecná morálka budoucnosti už dnes, i když v nevyvinuté podobě, jak by o ní Engels mohl vědět?²⁵³ Navíc pokud má být dle nauky o společenských formacích socialistická společnost návratem

²⁵³ MASARYK: op. cit., 145.

k prvobytně pospolné společnosti na vyšší úrovni, neměl by to tedy být dle Marxe a Engelse návrat i v oblasti morální?

Uzavřeme: Marxistická relativistická morálka není v žádném případě základem, na němž by mohla být společnost postavena. Nejsou-li totiž hodnoty Kristova evangelia jako svoboda, rovnost, bratrství nebo spravedlnost - převzaté a hlášané rovněž sekulárními náboženstvími a jejich apoštoly, mezi něž marxismus patřil a patří - zakotveny v pevném transcendentním základu, jímž je trojjediný Bůh, stanou se obětí subjektivních nároků a ten, kdo nebude vyznávat správné pojetí oněch hodnot, bude o hlavu kratší. *Popírání Boha olupuje osobu o její kořeny a vede tak ke společenskému řádu neuznávajícímu důstojnost a odpovědnost lidské osoby.*²⁵⁴

Avšak ve století dvacátém prokázali nejhorlivější z Marxových a Engelsových učedníků, Lenin a zvláště Stalin, že právě tento relativismus poskytuje mocnou oporu pro totalitární režimy, jimž dává možnost instrumentalizovat kteroukoli hodnotu či pravdu podle momentálních potřeb vůdců diktatury proletariátu. Pius XI. výstižně charakterizoval nové státní sekulární náboženství Sovětského Svazu takto: *Hle, ctihodní bratři, toť nové evangelium, které bolševický komunismus hlásá lidstvu jako poselství spásy a vykoupení! Soustava plná bludů a sofismat, v rozporu s rozumem i s Božím zjevením; rozvracející sociální řád, poněvadž jej ničí v samých základech; zneuznávající pravý původ podstaty a účele státu; popírající práva lidské osobnosti, její důstojnost a svobodu.*²⁵⁵

²⁵⁴ JAN PAVEL II.: Encyklika Centesimus annus, čl. 13.

²⁵⁵ PIUS XI.: Encyklika Divini Redemptoris, Olomouc: Lidové knihkupectví a nakladatelství, 1937, čl. 14.

ZÁVĚR

Učíme tedy závěrečné shrnutí a v krátkosti zrekapitulujeme výsledky našeho zkoumání. Nebude (a nemůže) však samozřejmě chybět ani stručný výklad praktického uskutečnění marxistických myšlenek ve dvacátém století.

Co se týká dialektické metody a zákonitostí dialektického procesu aplikovaných na dění ve světě i v lidské společnosti, ukazují se metoda i zákony jako nezpůsobitelné vysvětlit vývoj a děje probíhající ve světě.

Marxistickou nauku musíme však ocenit za to, že uznává reálnou existenci vnější skutečnosti i její reálnou poznatelnost a zkoumatelnost. Právě tak je třeba pozitivně hodnotit i akceptaci objektivní pravdy. Tyto kladné stránky v otázce jsoucna a epistemologie by si uchovaly jistě svou váhu, pokud bychom ovšem nepřihlédli k řadě závažných pochybení, jichž se marxismus dopustil. Je jím jednak neschopnost uspokojivě vysvětlit proces poznání a jednak relativizace objektivní pravdy. Ohledně prvního zmíněného omylu spočívá nedostatečnost marxismu zejména v jeho monistickém nahlížení na jsoucno, to znamená, že vše, včetně ducha, vědomí a myšlení, vychází z hmoty a je jí určováno. Proto si neví příliš rady ani se vztahem hmoty a duševních fenoménů. V konfrontaci s vědeckými poznatky musíme zavrhnout i marxistickou kosmologii a nazírání na život.

V marxistické nauce o dějinách, společnosti a antropologii je nutno vyzdvihnout upřímnou a opravdovou Marxovu i Engelsovu pozornost k člověku, jeho práci a sociální situaci a také jejich důraz na sepjetí teorie s praxí. Snaha o sociální spravedlnost rovněž zaslouží uznání i v dnešní době. Není však možno přijmout jejich zjednodušený a stejně jako v dialektickém materialismu monistický pohled na historický proces a společnost, v níž jediným hybným prvkem je způsob výroby materiálních statků. Rovněž v marxistické antropologii nemůžeme přijmout omezení člověka na materiální a ekonomickou rovinu a učení o sebetvoření.

Ve vztahu k náboženství a morálce se jeví marxistické učení také pochybené. Vysvětlení příčin vzniku a existence náboženství jsou zcela nesprávná a marxistické relativistické nahlížení morálky je pro společnost, jak dějiny dvacátého století ukázaly, devastující.

Pokud by Marxovo a Engelsovo učení zůstalo určitou teorií vysvětlující procesy ve světě a společnosti, mohly se postupem doby vycizelovat kladné stránky jejich nauky

a odvrhnout ty, jež by se tváří v tvář historickému vývoji a vědeckému bádání prokázaly být mylné. Stal se však pravý opak. Někteří jejich následovníci nejenže vyhranili totalitární prvky obsažené v jejich učení (zvláště diktaturu proletariátu), ale označili jej za jediné správné a neomylné. Lenin v jednom svém díle píše: *Marxova teorie je objektivní pravda, a z toho plyne jediný závěr: půjdeme-li cestou Marxovy teorie, budeme se přibližovat objektivní pravdě stále víc a více (aniž ji kdy vyčerpáme); půjdeme-li kteroukoli jinou cestou, můžeme dospět jen a jen ke zmatku a lži.*²⁵⁶ Lenin začal cestu prošlapávat v roce 1917 a každý, kdo po něm pokračoval, dovedl sebe i jiné – ke zmatku a lži. Gulagy, násilná kolektivizace a s ní spojený hladomor, Stalinovy čistky ve třicátých letech, imperialismus Sovětského svazu, který se projevoval jak vůči sousedním zemím, tak i vývozem komunistické ideologie do zemí třetího světa, čínský Velký skok vpřed (1958-1962) a kulturní revoluce (1966-1976) během vůdcovství Mao Ce-Tunga, potlačení maďarského povstání v roce 1956, invaze do Československa v srpnu 1968, potlačení polské Solidarity na začátku 80. let, občanské války v řadě afrických zemí zapříčiněné násilným vnucováním marxismu, útlak náboženství v komunistických zemích. To jsou jen některé projevy realizace marxismu ve 20. století. Pro komunistické režimy bylo vůbec charakteristické, že všechny nedostatky, jež přisuzovaly kapitalistickým státům, to znamená nesvoboda, nerovnost, imperialismus apod., padly právě jim samým. Historie minulého století ukázala právě onen zásadní omyl Marxovy antropologie, kdy se pro abstraktního člověka budoucnosti obětoval člověk přítomný. Bohužel se tak ve státech ovládaných komunistickými stranami vyplnila slova Františka Palackého, jež pronesl na adresu Komunistického manifestu: *Národ, který se oněmi svrchu řečenými zásadami bude řídit, upadne již během jedné generace do stavu naprosté zhovadilosti...*²⁵⁷

Po zhroucení komunistických režimů na přelomu 80. a 90. let 20. století by se již mohlo zdát, že marxismus je mrtvý. Avšak řekněme přímo: není tomu tak. Marxismus ve své politické podobě sice zmizel, přetrval však v jiné formě a na jiném místě – v mysli mnoha lidí. Zatímco ti, kteří zažili svobodu, rovnost a bratrství v podání diktatury proletariátu na vlastní kůži, získali vůči němu jistou míru imunity, v dnešní době se ukazuje, že infiltrace marxistickými myšlenkami postihla více především země kapitalistického Západu. Přehnaná snaha o rovnost, jež mnohdy hraničí se snahou o naprostou unifikaci společnosti, nebo

²⁵⁶ LENIN: op. cit., 165.

²⁵⁷ MALÝ Radomír: Historické kořeny komunismu, in: Distance 3 (2006) 24-33, 24.

i feminismus²⁵⁸ mají v marxismu svůj významný zdroj. Je to koneckonců generace revoltující mládeže roku 1968 prosáklá marxistickými myšlenkami, která v současnosti třímá otěže politické moci. Jeden z jejích vůdců, současný poslanec Evropského parlamentu za Stranu zelených (jejíž filosofie je jen kryptokomunismus v ekologickém hávu) Daniel Cohn-Bendit, to vyjádřil přesně. Rebelující mládež neztvrdila v roce 1968 politicky, ale její myšlenky zvítězily v hlavách lidí.

Ušetřena průniku marxistických myšlenek nezůstala ani církev, především v Jižní Americe (ale i dalších zemích třetího světa), kde se projevil v podobě teologie osvobození (její název je odvozen od stejnojmenné práce peruánského teologa Gustava Gutiérreze z roku 1971), jež k analýze společnosti užila marxistickou nauku, která však s sebou nese, jak jsme si výše ukázali, ideu třídního boje i pochybenou antropologii, neslučitelnou s křesťanským pohledem na člověka. Přináší také politizaci veškeré skutečnosti a nutnost jejího řešení politickými prostředky.²⁵⁹

Tedy, základní omyl marxistické nauky tkví v jejím ateismu, v odmítnutí pravého Boha, bez něhož, stejně jako v ostatních sekulárních náboženstvích, není možné mít ani správný pohled na člověka. Bez pravdy, která má svůj zdroj v trojjediném Bohu, se tak člověk uchyluje k vytváření vlastních imanentistických systémů spásy a snaží se namluvit jinému: „Já mám tu pravdu, jež ti přinese trvalé štěstí!“ Zkušenost minulého století (i tohoto desetiletí) však svědčí o přesném opaku. Všechny falešné soteriologie, ať už marxistická, fašistická, nacistická či ty aktuální, spočívající doslova v idolatrii lidských práv nebo přírody, skončily a končí v posledku v dekadenci a nihilismu. Jen jediná osoba je schopná člověka skutečně osvobodit a odhalit celistvou pravdu o něm: Kristus, protože jen on je cesta, pravda a život. (srov. Jan 14,6).

²⁵⁸ K tomu například text: ENGELS Bedřich: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, op. cit., 69-78.

²⁵⁹ Srov. RATZINGER Joseph: O víře dnes. Rozhovor s Vittorioem Messorim, Praha: Zvon 1994, 150.

Seznam použité literatury a pramenů

Monografie

1. ARISTOTELÉS: *Metafyzika*, 2. vydání. Praha: Nakladatelství Petr Rezek, 2008.
2. ARON Raymond: *Historie 20. století*, Praha: Academia, 1999.
3. ARON Raymond: *Opium intelektuálů*, Praha: Mladá fronta, 2001.
4. BIBLE – PÍSMO SVATÉ STARÉHO A NOVÉHO ZÁKONA: ČESKÝ EKUMENICKÝ PŘEKLAD, Praha: Česká biblická společnost 2006.
5. BOCHEŇSKI Józef Maria: *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, Olomouc: Velehrad, 1994.
6. BOCHEŇSKI Józef Maria: *Slovník filosofických pověr*, Praha: Academia, 2000.
7. ČERMÁK, Vladimír: *Otázka demokracie 1. Demokracie a totalitarismus*, Praha: Academia, 1992.
8. ČERMÁK Vladimír: *Otázka demokracie 3. Společnost a stát*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1997.
9. ENGELS Bedřich: *Anti – Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949.
10. ENGELS Bedřich: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949.
11. ENGELS Bedřich: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1949.
12. FEUERBACH Ludvík: *Podstata náboženství*, Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství, 1920.
13. FILIP Jan, SVATOŇ Jan, ŠIMÁČKOVÁ Kateřina: *Státověda. Učební text pro bakalářské studium na PrF MU, Brno: Masarykova univerzita 2008.*
14. JOHNSON Paul: *Intelektuálové*, Praha: Návrat domů, 1995.
15. JOHNSON Paul: *Zrození moderní doby. Devatenácté století*, Praha: Academia, 1998.
16. KELLER Jan: *Dějiny klasické teologie*, 2. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.
17. KNAPP Viktor: *Teorie práva*, Praha: C. H. Beck, 1995.
18. KONSTANTINOV F. V. a kol., *Marxisticko-leninská filosofie*, Praha: Svoboda, 1973.

19. LENIN Vladimír Iljič: Materialismus a empiriokriticismus, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1984.
20. MACHEK Václav: Etymologický slovník jazyka českého, Praha: Lidové noviny 1997.
21. MARX Karel, ENGELS Bedřich, LENIN Vladimír Iljič: O ateismu, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1974.
22. MARX Karel: Bída filosofie, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1950.
23. MARX Karel: Kapitál I., Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953.
24. MARX Karel: Odcizení a emancipace člověka, Praha: Mladá fronta, 1967.
25. MASARYK Tomáš Garrigue: Otázka sociální II, Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2000.
26. POLKINGHORNE John: Věda a teologie. Úvod do problematiky, Brno: CDK, 2002.
27. RATZINGER Joseph: O víře dnes. Rozhovor s Vittorioem Messoriem, Praha: Zvon 1994.
28. ROSMINI SERBATI Antonio: Komunismus a socialismus, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006.
29. SCHAEFFLER Richard: Filosofie náboženství, Praha: Velehrad, 2003.
30. SKALICKÝ Karel: Za nadějí a smysl, Praha: Zvon, 1996.
31. STÖRIG Hans Joachim: Malé dějiny filosofie, Praha: Zvon, 1991.
32. SVOBODA Ludvík: Marxismus-leninismus, státní filosofie SSSR, Praha: Orbis, 1946.
33. TLUSTÝ Vojtěch: Třídy a třídní boj, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1975.
34. Všeobecná encyklopedie (sv. 2, sv. 3, sv. 5, sv. 6), Praha: Diderot 1999.
35. WATSON James D.: Tajemství DNA, Praha: Academia 1995.
36. ZVĚŘINA Josef: Disertační práce Marxismus – filosofie – náboženství, 1946.

Církevní dokumenty

1. BENEDIKT XVI.: Encyklika Caritas in veritate, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2009.
2. DRUHÝ Vatikánský koncil: Pastorální konstituce o církve v dnešním světě *Gaudium et Spes*, (ze dne 3. prosince 1965), in: Dokumenty II. vatikánského koncilu, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002.
3. JAN PAVEL II.: Encyklika Centesimus annus, Praha: Zvon, 1991.
4. KOMPENDIUM SOCIÁLNÍ NAUKY CÍRKVE, Papežská rada pro spravedlnost a mír, Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2008.

5. PIUS XI.: Encyklika Divini Redemptoris, Olomouc: Lidové knihkupectví a nakladatelství, 1937.

Články z časopisů

1. BARTUSIAKOVÁ Marcia: Einsteinův vyvíjející se vesmír, in: National Geographic 5 (2005) 122-131.
2. MALÝ Radomír: Historické kořeny komunismu, in: Distance 3 (2006) 24-33.
3. RATZINGER Joseph: Důsledky víry ve stvoření, in: Communio 3 (1997) 241-252.
4. RIDLEY Matt: Moderní Darwinové, in: National Geographic 2 (2009) 120-135.
5. ŠMÍD Jan: Klasický liberalismus – základní teze, in: Distance.4 (2008) 70-78.
6. ŠPRUNK Karel: O redukcionismu, in: Distance 0 (1997) 12-19.
7. VELASCO Juan, HOBBSOVÁ Amanda: Dědictví myšlenky, in: National Geographic 2 (2009) 118-119.

Internetové zdroje

1. www.czso.cz
2. www.marxists.org
3. www.sds.cz

Anglická anotace

Anotace:

Předmětem práce je marxismus a jeho vztah k náboženství, jak jej pojímali především jeho zakladatelé – Karel Marx a Bedřich Engels. Práce je rozdělena do pěti částí. V první stručně popíši jejich život, abychom si mohli utvořit ucelený obraz jejich učení, jež by bez znalosti jejich života nemohlo být správně pochopeno. Druhá část pak bude věnována historickým a myšlenkovým zdrojům marxismu, ve třetí části se budeme zabývat dialektickým materialismem. Ve čtvrté pojednáme o historickém materialismu a v poslední, páté části, bude předmětem našeho zájmu marxistická antropologie, náboženství a morálka.

Annotation:

The subject of this paper is Marxism and its relationship to religion, how its founders – - Karl Marx and Friedrich Engels – conceived it. The paper is divided into five parts. In the first part, I will briefly describe their life to form an integrated view of their teaching, which could not be properly understood without knowledge of their life. The second part is dedicated to historical and intellectual sources of Marxism. In the third part, we are engaged in dialectic materialism. In the fourth chapter, we deal with historical materialism and in the last, fifth part, the subject of our interest is the Marxist concept of anthropology, religion and moral.

Klíčová slova:

Dialektika, marxismus, materialismus, náboženství, třída

Key words:

Dialectics, Marxism, materialism, religion, class